

ծովային նավատորմի, նրա արշավների ու հաղթությունների, Օսմանյան կայսրության փերերը ողողող ջրերում տեղի ունեցած դեպքերի, ծովային կռիվներում հերոսներ խայրեղդին Բարբարոսի, Փերի Ռեիսի, Սիդի Ալի Չելեբիի և այլոց մասին: Աշխատությունն ունի առավելապես պատմական և աշխարհագրական բնույթ: Այս աշխատությունը արագ ժողովրդականություն է շահել թե՛ Ստամբուլում և թե՛ Եվրոպայում: 1141 (1728) թվականին գիրքը քարտեզներով և պատկերազարդ տպագրվում է Իբրահիմ Մյութեֆերիկայի տպարանում:

Ըստ ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդի, Քյաթիր Չելեբին «թուրքական գիտության առաջ բաց է արել արևմտյան կուլտուրայի դուռը... Այս մեծ մարդը արևմտյան կուլտուրայից իր ստացածից շատ ավելին է վերադարձրել»:

Թուրք պատմաբանները նշում են, որ Քյաթիր Չելեբին կարևոր դեր է կատարել Արևմուտքի՝ գիտությունները Արևելք փոխադրելու գործում: Սակայն, չնայած այդ մեծ ծառայությանը, Քյաթիր Չելեբին իր «հասարակ ծագման» պատճառով չի արժանացել բարձր աստիճանների ու կոչումների, կյանքի մեծ մասը զբաղվել է ինքնուրույն գրական-գիտական աշխատանքով, որը շարունակել է մինչև իր վաղաժամ մահը:

Սովետական թրքագետ Ա. Տվերիտինովան նշում է. «Քյաթիր-Չելեբին իր ժամանակի համար վերին աստիճանի բարձր և համապարփակ կրթության տեր մի անձնավորություն էր: Նրա թողած աշխատությունները՝ պատմություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, աստվածաբանություն, բիրլիգրաֆիա և այլն, մեծ նշանակություն ունեն թե՛ Օսմանյան պետության պատմությունը և թե՛ XVII դարի Թուրքիայի գիտական մտքի զարգացումը ուսումնասիրելու համար»**:

Քյաթիր Չելեբիի աշխատությունները թեև ուշ, բայց տպագրվել են: Նրա «Քեշֆ-ուլ ղյունունը» տպագրվել է Եգիպտոսում, 1833 թվականին թարգմանվել է լատիներեն և ծանոթագրություններով, վեց հատորով, տպագրվել է Լայպցիգում:

ՔՅԱԹԻՐ ՉԵԼԵԲԻ — «ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

«Ջիհան Նյումա»-ն XVII դարում թուրքերեն լեզվով գրված առաջին աշխարհագրական գիրքն է:

«Ջիհան Նյումա» գրքի առաջաբանում Չելեբին, նշելով աշխարհագրական գիտության բացառիկ կարևորությունը, ցույց է տալիս դրա անտեսումը իսլամական երկրներում և ավելացնում է. «Լատիներեն լեզվով գրված աշխարհագրություններից թարգմանեցի վերջին համառոտ ատլասը և նրան ավելացնելով իսլամական գրքերից իմ քաղած նյութերը, կազմեցի սույն գիրքը... Բոլոր նյութերը բաժանել եմ երկու մասի... սակայն բուն նյութին անցնելուց առաջ մի առաջաբան կազմեցի և գիրքն անվանեցի «Ջիհան Նյումա»:

1058 (1648) թվականին սուլթան Մուհամմեդ IV իշխանության օրոք, Չելեբին իր գիրքը ներկայացրել է «Խազինեի Ամիրեին» (Արքունական գանձարան):

«Ջիհան Նյումա»-ն տպագրվել է հեղինակի մահից մոտ 80 տարի հետո, 1145

* Ismail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1950, III c. s. 423.

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции, М., 1945.

(1732) թվականին Ստամբուլում, թուրքական առաջին տպարանի հիմնադիր Իբրահիմ Մյութեֆերիկայի¹ նախաձեռնությամբ:

Քյաթիր Չելեբին, ինչպես պարզվում է գրքի առաջարանից և հրատարակչի ծանոթագրություններից, չի կարողացել իր աշխատությունն ավարտել նախատեսված ժամկետում: Հրատարակիչը, չկարողանալով գտնել «Ջիհան նյումա»-ի բնագիրը, ստիպված է եղել օգտվել «Ջիհան նյումա»-ի արտագրված օրինակներից, որոնց մեջ եղած բազմաթիվ սխալներն ու պակասությունները ուղղել և լրացրել է նկատի ունենալով նաև աշխարհագրության բնագավառում եղած նոր հայտնագործություններն ու գրքերը:

«Ջիհան նյումա»-ի վերջում հրատարակիչը տվել է հետևյալ ծանոթությունը, «Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ սույն գիրքը ավարտեցինք: Ինչպես ծրագրել և խոստացել էինք գրքի սկզբում, նկարագրեցինք Ասիայի աշխարհամասի երկրներին և իշխանությունների վիճակը... Երբ փագիշահական բարձր շնորհներն ու բարձրագույն հրամանը շնորհվի սույն գրքին, իբրև երկրորդ հատոր հրատարակելու ենք մանրամասնորեն Ստամբուլի, Արևմտյան երկրների, այսինքն՝ երեք աշխարհամասերի՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի ազգաբնակչության և իշխանությունների վիճակը, որով տված կլինենք երկրի բոլոր մասերի լրիվ պատկերը»:

Ըստ երևույթին այս ծրագիրը չի իրագործվել:

Մի քանի խոսք «Ջիհան նյումա»-ի բովանդակության մասին: «Ջիհան նյումա» յուրատեսակ աշխարհագրություն է: Երբ մոտ 700 էջից 150 էջը հատկացված է աշխարհագրության ընդհանուր հարցերի լուսաբանմանը: Հեղինակը նշում է, որ իբրև աղբյուր ձեռքի տակ է ունեցել իսլամական, ինչպես նաև լատիններեն ու եվրոպական լեզուներով գրված մի քանի աշխարհագրական գրքեր, ատլասներ (Օր. «Միներ» և այլն): Խոսում է աշխարհագրության բովանդակության և կարևորության, երկրի գնդաձևության վերաբերյալ այդ ժամանակ գոյություն ունեցած տեսակետների մասին, նշելով, որ «Երկրի գնդաձևությունը չի նկատում շահարհին» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Անցնելով ֆիզիկական աշխարհագրության հարցերին, նա խոսում է երկրի շարժումների, աստիճանացանցի, բևեռների, մասշտաբի, ծովի և ցամաքի բաժանման, օվկիանոսների, ծովերի և նեղուցների, գետերի ու լճերի մասին: Հիշում է Կոլումբոսի և Մագելլանի ճանապարհորդությունները, անդրադառնում է Հյուսիսային և Հարավային բևեռային կղզիներին:

Գրքի երկրորդ գլխում խոսում է երկրի ազգաբնակչության մասին՝ ըստ կրոնների:

Հետաքրքիր և տեղին է Քյաթիր Չելեբիի հետևյալ դիտողությունը. «Ատլասում և աշխարհագրական մյուս գրքերում, հեղինակները ընդհանրապես եվրոպացիներ լինելով, իրենց ուսումնասիրությունները սկսել են Եվրոպայից, որը նկարագրել են ամենայն մանրամասնությամբ, իսկ Ասիայի և Աֆրիկայի մասին խոսում են համառոտակի, և այն էլ իրենց գրքերի վերջում... Ամերիկայի մասին խոսում են մի քանի էջում... Այս գրքում մենք այլ ուղղության հետևեցինք: Սկսելով Արևելյան Ասիայից, անցանք Աֆրիկային, Եվրոպային և Ամերիկային... Ասիական երկրների մասին շատ նյութեր հավաքեցինք Արևելյան գրքերից»:

Քյաթիր Չելեբիի «Աշխարհագրության» բովանդակության մասին գաղափար տալու համար հիշենք թեկուզ ճապոնական կղզիների աշխարհագրության ծրագիրը: Քյաթիր Չելեբին տալիս է ճապոնական կղզիների ֆիզիկական աշխարհագրությունը, սահմանները, քաղաքները, այնտեղ տիրող քաղաքական կարգը, գի-

տության և կրթության վիճակը, ժողովրդի սովորությունները և ճապոնական կըղզիների հայտնագործման պատմությունը:

Ճապոնական կղզիներից հետո Չեյնթին նկարագրում է ինդոնեզիական կըղզիները, Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ֆարսի երկրները, Իրաքի Աջեմը, Անդրգետյան երկրները, Թուրքեստանը, Հարավ Արևելյան Եվրոպան, Ադրբեջանը, Արրանը, Մուզանը, Շիրվանը, Երևանի երկիրը, Ադրի լեռը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թիֆլիսը, Դերբենդը, Կուր գետը: Այնուհետև անցնում է սևծովյան երկրներին: Նկարագրում է Վրաստանը, Կարսը, Կաղզվանը, Ուլ Քիլիսեն, Ախալցխայի էյալեթը, Հայաստանը (Արմենիա), Վանի էյալեթը, Սիփան լեռը, Բիթլիսը, Մուշը, քրդական աշիրեթները, Երզնկան, Տրապիզոնի էյալեթը, հետո անցնում է Քուրդիստանին և Միջագետքին:

Ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին չի ընդունում մի քանի թրքագետների այն կարծիքը, որ իբր Քյաթիր Չեյնթին «Ջիհան նյուման» նախապես գրել է արաբերեն լեզվով, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերենի:

«Ջիհան նյումա»-ի առաջին խմբագրությունը, ինչպես նշում է ինքը՝ հեղինակը, մնացել է անավարտ: 1064 թվականին նա իր համար գտել է շատ արժանավոր մի աշխատակից, մահմեդականություն ընդունած ֆրանսիացի մենակյաց Մուհամմեդ էֆենդի Իսլասին, որի օժանդակությամբ Քյաթիր Չեյնթին արևմտյան հեղինակների աշխատություններից կազմել է մի քանի քարտեզ: Այդ քարտեզները օգտագործվել են «Ջիհան նյումա»-ի երկրորդ խմբագրության մեջ: Իսլասի օժանդակությամբ թարգմանել է նաև Մերկատորի հայտնի «Atlas Minor»-ը: Ատլասի թարգմանությունը չվերջացրած, Քյաթիր Չեյնթին սկսում է խմբագրել «Ջիհան նյումա»-ի 2-րդ մասը: Սակայն պարզվում է, որ Ատլասի խմբագրության աշխատանքը մնացել է անկատար: Հետագայում այդ աշխատանքը շարունակել է Աբու Բեքիր Բին-Բախրամը:

Կրաչկովսկու և վերոհիշյալ մյուս թրքագետների կարծիքով, երկրորդ խմբագրության ժամանակ «Ջիհան նյումա»-ի մեջ ընդգրկվել են արևմտյան աշխարհագրական գրականության նյութերը: Այդ բանը պառզ կերպով երևում է նրանից, որ երկրորդ խմբագրության մեջ չեն պահպանված արաբական աշխարհագրության տրադիցիոն հիմունքները՝ Պաղովեսի 7 կլիմաները և Աբուլ Ֆեդայի 28 սովորության լիմաները: Նոր խմբագրության մեջ հիմք է դրվել երկրի բաժանումը ըստ աշխարհամասերի, հաշվի են առնվել աշխարհամասերի քաղաքական միավորումները (օրինակ, Թուրքիայում՝ էյալեթները և լիվանները):

«Հաջի Խալիֆան (Քյաթիր Չեյնթին), ինչպես իր մյուս աշխատություններում, «Ջիհան նյումա»-ում նույնպես չի ձգտում աստղագիտական կամ մաթեմատիկական բնույթի սեփական որևէ հայտնություն անելուն: Արաբական և թուրքական աշխարհագրական գրականության համար նրա նշանակությունն այն է, որ նա Արևելյան հին աղբյուրների հետ միասին, առաջին անգամ օգտագործել է նաև Եվրոպական գիտության հետևությունները, ըստ որում, ոչ թե պատահական կերպով, այլ սխտեմատիկաբար և, պետք է ավելացնել, բավականին հաջող ընտրությամբ»:

«Ջիհան նյումա»-ն թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Եվրոպայում մեծ հետաքրքրության առարկա է եղել իբրև յուրահատուկ աշխատություն: Նրա քարտեզները արժանացել են հատուկ ուշադրության:

«Ջիհան նյումա»-ում Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին տրված աշխար-

* И. Ю. Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 617:

հագրական տեղեկությունները, իրեն պատմական աշխարհագրական նյութեր, անտարակույս, կարևոր են և արժեքավոր: Այդ նյութերը որոշ չափով պատկերացում են տալիս նաև հայ և հարևան ժողովուրդների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին:

Սույն գրքում Քյաթիր Չելեբիից քաղել և թարգմանել ենք բոլոր այն նյութերն ու տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, հայերին և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին*:

Ինչպես վերևում նշվեց, Քյաթիր Չելեբին իր ուսումնասիրությունը տալիս է որոշ ծրագրով. հեղինակի նյութերը թարգմանելիս նպատակահարմար համարեցինք պահպանել այդ ծրագիրը և թարգմանված նյութերը դասավորել հետևյալ կերպ.

1. Արրանի (Առան), Մուղանի և Շիրվանի երկրները
2. Վրաստանի երկիրը
3. Կարսի էյալեթը
4. Արմենիայի երկիրը (Հայաստան)
 - ա) Վանի էյալեթը
 - բ) Հեքարին
 - գ) Էրզրումի էյալեթը
5. Տրապիզոնի էյալեթը
6. Դիարբեքիրի էյալեթը
7. Մարաշի և Ադանայի էյալեթները
8. Սվադի էյալեթը

Այս բաժանումով տրված են Արևմտյան Հայաստանի, մասամբ նաև Արևելյան Հայաստանի և այլ հայաբնակ շրջանների աշխարհագրական բաժանումները**:

Քյաթիր Չելեբիի աշխարհագրությունը, կարծում ենք, ավելի հետաքրքիր և արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ նրանում աշխարհագրական նյութերի հետ տրվում են նաև պատմական որոշ տեղեկություններ և դեպքեր: Այս տեսակետից Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն որոշ նմանություններ ունի XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության»² հետ: Երկու հեղինակները կարծես լրացնում են միմյանց: Էվլիյա Չելեբին և Քյաթիր Չելեբին թեև ժամանակակիցներ են, չայց նրանց աշխատությունները, հավանաբար, իրար հայտնի չեն եղել: Քյաթիր Չելեբին իր «Ջիհան նյումա»-ն գրել է մի տասնամյակով առաջ: «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության»*** մեջ հեղինակը ոչինչ չի ասում Քյաթիր Չելեբիի և նրա աշխատությունների մասին:

* Հասկանալի է, որ Քյաթիր Չելեբին իր «Աշխարհագրության» համար նյութերը քաղելով գլխավորապես իսլամական աղբյուրներից, չէր կարող տալ իր ուսումնասիրված երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի, աշխարհագրական լրիվ պատկերը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա խիստ ընդարձակ պլանը:

** Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն հայերենի է թարգմանվել նույն դարում, բայց դժբախտաբար մինչև օրս այն չի տպագրվել: Թարգմանությունը կատարել է Երեմիա Չելեբի Քյոմուրջյանը:

*** «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության» տասը հատորներից քաղել, թարգմանել և կազմել ենք առանձին գիրք՝ «XVII դարի թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մասին», որը պատրաստ է տպագրության:

39-րդ գլուխը Ադրբեջանին հարևան հյուսիսային երկրներին է վերաբերում: Սահմաններն են, արևելքում՝ Ադրբեջանը, Գիլանը և Դիլիմը, հարավում՝ ներկայումս Վան կոչվող Հայաստանը և Քուրդիստանը, արևմուտքում՝ էրզրումի էյալեթը և Վրաստանի լեռները, հյուսիսում՝ խազերի ծովը, որը Շիրվանի ծովն է, Դաղստանի վիլայեթը: Վերոհիշյալ սահմանները ընդգրկում են այդ երեք երկրները, որոնք իրար հետ կապված լինելով, տվել ենք միևնույն գլխում: Այդ երկրներն են՝ Րեվան կոչված Արանը, Մուղանը և Շիրվանը (Արանի «ր» տառը թեշդիդով³): Տարեցույցում ասված է Ֆաթեթի որդի Արրան, որի մասին պատմում է Թեոհվեն⁴. էհսեն-Իլթիկասիում «էլիֆ-լամ» տառերով՝ էլրան (էլզան) է գրված⁵: Մյուշերրետը ցույց է տալիս, որ Րեվան է գործածվել: Իրականում սա վիլայեթի անունն էր, որի մայրաքաղաքն էր Գենջեն: Համդուլ-լահ⁶ ասում է, թե հետագայում այդ անունով կոչվեց Րեվանի (Երևանի) հայտնի բերդը:

Արանը Արաս (Արաքս) և Կուր գետերի միջև գտնվող վիլայեթի անունն է: Հիշենք այդ վիլայեթի քաղաքները. Երևանը (Րեվան) երկարությամբ 87 աստիճանի և լայնությամբ 39 աստիճանի միջև ընկած Զուկուր-Սաադ անունը կրող երկրի կենտրոնական քաղաքն է: Պարսպի կողքի Զանգի գետը հոսում է արևմուտքից: Զանգիին գետահայաց հարթավայրի հողաշեն բերդն ունի երկու դուռ՝ հարավային և հյուսիսային: Հարավային դուռը կոչվում է Դերվազեի Թաբրիզ, իսկ հյուսիսայինը՝ Բաբը-Շիրվան: Շրջակայքում կան հացահատիկի դաշտեր, պտղատու այգիներ և պարտեզներ: Հացահատիկի և մրգեղենի վայր է: Հիշյալ բերդի մեջ կա շուկա, մի ջամի և գետահայաց մի պալատ:

Անցյալում, 991 (1583) թվականին Ֆերհատ փաշան [այս բերդը] գրավելով, այնտեղ կարգել էր զինվորներ: 1014 (1605) թվականին Շահ Աբբասը, 7 ամիս [բերդը] պաշարելով, գրավեց այն: Տասը տարի հետո Մուհամմեդ փաշան բերդը պաշարեց, սակայն չկարողացավ գրավել: 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը 7 օրում գրավեց այն: Երբ [սուլթանը] վերադարձավ, Շահ

* Բնագրում տպագրական սխալով էլզան է գրված:

Սեֆին [բերդը] նորից ետ գրավեց: Ներկայումս կարմրագլուխների (կըզըլբաշի)⁶ ձեռքում բերքառատ մի վիլայեթ է: Էրզի (Աղբի) լեռը՝ Երևանից հարավ-արևմուտք, մեկ մերհելե հեռավորության վրա, հսկա մի լեռ է և երևում է մի քանի մերհելե հեռավորությունից: Կեսից վեր մշտապես ձյունով ծածկված այդ կլորած և լեռ ունի մի քանի մենզիլ շրջապատ: Նրանից դեպի արևելք և հյուսիս գտնվող Արաս գետը հոսում է դեպի արևելք և հյուսիս: Ալաշկերտի դաշտը ընկած է գետի և լեռան միջև: Մեկ կողմում էլ Չալդրանի դաշտն է. այդ պատճառով էլ [լեռան] հյուսիսային կողմը Ջրղըրի էյալեթ է կոչվում:

Գեղեճն՝ Երևանից շորս մերհելե դեպի արևելք ընկած հարթավայրում մի քաղաք է այգիներով և պարտեզներով: Ունի շատ առատ թուզ և պտուղներ: Քաղաքը կառուցել է Ռումի Իսքենդերը, իսկ Կուբադ Բին-Ֆիրուզը այն նորոգել է: Անցյալում եղել է շատ մեծ և բարեշեն քաղաք: Դեռևս կան մեծ շենքերի մնացորդներ: Շատ ընտիր են նուրը, խաղողը և կաղիներ: Ջուրը Բերբեր անունով հայտնի մի գետից է: Բերդան Գեղեճից երկու մերհելե հյուսիս-արևմուտք ընկած իսլամական քաղաք է, որը կառուցվել է հիշերթի 39 թվականին: Բարձրադիր մի վայրում ունի Թերք անունով մի յայլա, որը շատ լավ, հաճելի և ջրառատ վայր է: Ամառվա օրերին այնտեղ են քոչում: Կուր գետը թափվող երկու գետակները շրջապատում են այս վայրը: Այս մասին հիշում է Իբնի Սայիդը⁷: Ոմանքասում են, որ նշանավոր «հազվագյուտ ջուրը» սա է, բայց դա ճիշտ չէ: Բերդայի շրջակայքում կան շատ գեղեցիկ և հարուստ կաղնու ծառեր, որոնց տված կաղիները ավելի լավ են, քան Սամարղանդի կաղիները: Այստեղ կա նաև շատ լավ շագանակ և մի տեսակ թուզ, որ երբեք չի հսնդիպել այլ վայրերում: Շատ առատ է մետաքսի բերքը, որովհետև թթենիները շատ են: Մետաքսը ուղարկվում է շրջակա վայրերը: Ջորիները այլ երկրների ջորիներից գերազանց են և հարդի: Այս քաղաքից է նաև ճշմարիտ հավատացյալներից էրու Սայիդ Բերդայինը:

Նախիջևան (արաբական ձևով՝ Նուկշի Ջիհան, կոչվում է նաև Նակջևան), երկարության 88 աստիճանի, լայնության 38,5 աստիճանի վրա գտնվող քաղաք է: Շենքերի մեծ մասը կառուցված են կղմինդրից: Մշակվող կուլտուրաներն են՝ հացահատիկը, բամբակը, խաղողը և այլ պտուղներ: Ժողովուրդը սպիտակամորթ է և, Համդուլահի վկայությամբ, էլիջեկի բերդը, Կաբանի անցքը և այլն ենթակա են քաղաքին: Դիվանային իրավունքը⁸ 115 հազար դինար է և, բացի այդ, մեկ թյումեն է:

Բիլկանը անցյալում՝ Կուբադի կողմից կառուցված հնագույն քաղաք էր։ Ներկայումս նման է գյուղի։ շենքերը կղմինդրից են։ Եղանակը տաք է։ Ցանում են հացահատիկ, բրինձ և բամբակ։ էմին-Ահմեդը⁹ ասում է, որ այստեղից մինչև Վերսանը վեց փարսախ է. ունեցել է խիստ ամրակուռ բերդ։ Հելաքու խանը գրավելով բերդը, ժողովրդին կոտորել է և բերդն էլ ավերել։ Իլխանի զինվորները մի ժամանակ պաշարել են, սակայն չեն կարողացել գրավել այն, որովհետև մենջենիքով¹⁰ գնդակոծելու համար քարեր չկային։ Հոջա Նասիր Թուսի¹¹ ցուցումով փայտից թնդանոթներ շինեցին, կապարով լցրին, քարի փոխարեն մենջենիքով արձակեցին և, այդ կերպով գրավելով քաղաքը, հաղթանակի հասան։ Հետո, էմիր Թիմուրը, Ռումի երկրից վերադառնալով, ցանկացավ վերաշինել այդ բերդը։ Այս գործին ձեռնամուխ եղավ Միրզա Շահրուխը։ Այստեղ աշխատեցին բերել Բելասի գետը, և շնայած առաջացան որոշ փվարություններ, այնուամենայնիվ, հաջողության հասան։ Գետն այժմ հոսում է։

Մուղանը, որը հայտնի է նաև Մուկան անունով, ընդգրկում է Ղարաբաղի երկիրը։ Տարեցույցում Մուկան-Բին Յաֆեթ անունը կրող վիլայեթի անունն է՝ Շիրվանի ծովի հարավային եզերքում։ շրջապատված է Արմենով (Արմենիա), Շիրվանով, Ադրբեջանով և Խազերի ծովով։ Աթաբեկանի ժամանակ երեք հարյուր թումանից ավելի եկամուտ էր տալիս, հետո իջավ երեսուն թումանի և երեք դինարի։ Չորի եզերքի քարից մինչև Արաս գետի ափն ընկած տարածության վրա, մինչև աչքով տեսանելի Սիլան լեռը, խոտը թունավոր է և կենդանիների համար մահացու, մասնավորապես գարնանը, երբ սոված կենդանիները ուտում են այդ խոտը։ Սակայն Սիլան լեռան որոշ վայրերում այդպիսի վտանգ չկա, ինչպես այդ մասին գրում էր Համդուլահը։ Որոշ գիտականների գրածի համաձայն, Շամուխի, Նեվշեհիրի, Մահմուդաբատի միջև մեկական մերհելն է։ Նեվշեհիրը նույնպես մի գյուղաքաղաք է, որի միջով հոսում է Խալ ջուրը (գետը)։ Բազմվանը անցյալում Մուղանի քաղաքներից է եղել, ներկայումս գյուղ է։ Եղանակը տաք է, ջուրը սկիզբ է առնում նրան սահմանակից լեռներից։ Բերքը միայն հացահատիկն է։ Բերգենդը միջին մեծության մի գյուղաքաղաք է եղել։ Եղանակը այստեղ տաք է։ Ունի ջրառատ աղբյուրներ։ Հողը բարեբեր է և բերքառատ... Մահմուդաբադը մի գյուղաքաղաք է Ղարաբաղի գավառի Քուվբարի դաշտում։ Կոչվում է նաև Շել, Կուր

և խալ գետերի ծովը թափվելու վայրում գոյացած ծոցում և ծով-
եզերքում առատ ձուկ են որսում...:

Պարաբաղը Մուղանի գավառներից է՝ Շիրվանի արևելքում.
բաղկացած է մի քանի գյուղաքաղաքներից և շրջաններից: Դրանցից
են Բեթլանը և Վալկասիյեն: Հեմշեհեն, որը գտնվում է ծովեզեր-
քից երկու փարսախ հեռավորության վրա, անցյալում քաղաք է
եղել...:

Համդուլլահի վկայությամբ, Կուր գետի եզերքից մինչև Բաբ-
էլ-էբվաբը¹², այսինքն՝ մինչև Դեմիր Կափուփ դերբենդը, մի վիլա-
յեթի անունն է... Հին ժամանակներում Շիրվանը քաղաքի անունն
էր: Ներկայումս մի քանի քաղաքներ ունեցող վիլայեթի անունն է:
Այդ քաղաքներից են Բաֆուն, Շամախին, Էրսը, Բաբ-էլ-էբվաբը և
այլն:

Շիրվանի մայրաքաղաքն է Շամախին, որը գտնվում է ծովից
մեկ օրագնաց գեպի արևմուտք: Այս քաղաքը եղել է շատ բարեշեն,
այնպես որ տարեկան վաճառելիս է եղել 20 հազար բեռ մե-
տաքս...:

(էջ 389—394)

Թիֆլիսը երկարության 83 աստիճանի, լայնության 43 աս-
տիճանի վրա բերդաքաղաք է, գտնվում է Գյուրջիստանի լեռների
արևելքում, Կուր գետի վրա: Քաղաքի մի կողմը լեռ է, իսկ մյուս
կողմը՝ գետ: Հացահատիկը առատ է, սակայն պտուղները քիչ են:
Այս քաղաքն ունի երկու բերդ և երեք դուռ, որոնք գտնվում են իրար
դեմ: Կուր գետը հոսում է քաղաքի մեջտեղից: Թիֆլիսը սեղմված
է պարիսպների երկու հսկա սեպաձև ժայռերի միջև՝ երկար ու
նեղ տարածությամբ: Գետի հունը մոտավորապես 10 արշին է: Հին
գրքերում այս քաղաքի մասին նշված է իբրև Վրաստանի գյուղա-
քաղաք (կասաբա): Հնում, մուսուլմանների կողմից որոշ ժամա-
նակ գրավված լինելուց հետո, վրացիները այն ետ են գրավել, սա-
կայն հետագայում նորից է նվաճվել: Ներկայումս ենթակա է Շիր-
վանին: Այս քաղաքից դուրս, դեպի արևելք, կան բազմաթիվ տաք
աղբյուրներ (իլիջաներ), որոնք շատ հաճելի և չափավոր ջերմաս-
տիճան ունեցող հոսող ջրեր են: Սրանց մի քանիսի ակունքների
վրա քարուկիրով կառուցված են փոքրիկ կամարակապ լողարան-
ներ: Դրանք հին շինություններ են: Ջրերից ծծմբի հոտ չի զգացվում
և լողանքը շատ օգտակար է: Էմին Ահմեդը «Բնության հրաշալիք-
ներ»-ում պատմում է, որ եթե այդ աղբյուրներից որևէ մեկի մեջ
10 հատ ձու դնենք, ինչը հատը կեփվի և մեկը կկորչի:

(էջ 394)

Բաբ էլ-էբվաբը (Բաբ էլ-Հադիդ¹³ էլ է կոչվում) Դեմիր Կավու և Դերբենդ կոչված բերդն է, որ գտնվում է երկարության 81,5 աստիճանի և լայնության 42,5 աստիճանի վրա, հազերի ծովի արևմտյան կողմում: Ալբրեզ (էլբրուս) կոչված Վրաստանի լեռների և ծովի միջև ճանապարհը փակելու նպատակով կառուցված է ամրակուռ մի բերդ, որը հայտնի նավահանգիստ է: Դերբենդը հազերի ծովի, Սերիրի և Գերգունի, Թերբիստանի, Կերչի ու Կըյթաքի նավահանգիստն է: Ծովեզերքն ընդհանրապես ավերված է և Դերբենդը մի գյուղաքաղաքի տեսք է ստացել: Վերոհիշյալ վայրերը վուշի (քաթան) բեզը և քրքումը (զաֆրան) այստեղից են ստանում: Ծովեզերքում տարածված են քրքումի դաշտերը: Հիշյալ բերդը գտնվում է Կուր գետը ծովը թափվելու վայրից 21 փաթսախ դեպի հյուսիս: Արևելքում ծովն է, իսկ արևմուտքում՝ հսկա լեռներ են, որոնց միջև ընկած է 2—3 մղոն տարածություն գրավող հարթ դաշտ: Հյուսիսում ապրող խազերը և թերեք ցեղերը, անցնելով այդ տեղից, կողոպտում էին դեպի հարավ ընկած Շիրվանի, Ադրբեջանի և Արանի երկրները: Այդ պատճառով էլ ֆարսի մելիքները դրանց հետ մշտապես կովի և պատերազմի մեջ էին: Այդ դրությունը շարունակվեց մինչև Նեվշիրվանի ժամանակաշրջանը: Նեվշիրվանը¹⁴ հիշյալ վայրերում կառուցեց պարիսպներ, այդ ցեղերի հետ հաշտություն կնքեց և ծովի եզերքից մինչև վերևի լեռները պարիսպներ շինեց, որոնք, յուրաքանչյուր երեք մղոնի վրա, ունեին երկաթյա դուռ: Այդ պարիսպների մեջ պահապաններ բնակեցրեց և այդպիսով այդ ցեղերի ճանապարհը փակեց: Ոմանք ասում են, թե այդ պարիսպը առաջին անգամ կառուցել է Իսֆենդյարը, որից հետո Նեվշիրվանը նորոգել է տվել... Այս պարսպի երկարությունը 10500 արշին է, իսկ լայնությունը՝ 550 արշին: Ունի 70 աշտարակ: Բարձրությունը հասնում է Կոստանդինի պարսպի ցամաքի կողմի բարձրությանը: Պատերը ներսի կողմից և դրսից ամբողջապես կառուցված են տաշած քարերից: Պատերի մեջ կան քարեր, որոնք ունեն չորսական արշին երկարություն և լայնություն: Արևելքում ծովն է, հարավում՝ ընդարձակ դաշտը, արևմուտքում՝ վերոհիշյալ [էլբրուս] լեռներն են, որոնց վրա բուսանում են բազմատեսակ ծաղիկներ:

(էջ 394—395)

Էրսո (Արս, Արեշ), Շամախիից երեք օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, գետեզերքին, Նեվշիրվանի կառուցած մի գյուղաքաղաք է: Եղանակն այստեղ շատ տաք է: Շինությունները սակավ են: Շիրվանի մելիքների բնակավայրերը հանդիսացող Գյուլիստան

բերդը այս նահիջեում սեպածե, բարձր և ամրակուռ մի բերդ է։ Կրգրլ անաջը, Կուր գետը ծովը թափվելու տեղից մեկ օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզրյա մի քաղաք է։ Նեվշեհիրը գյուղաքաղաք է Կուր գետի եզերքին՝ Շամախիից մեկ օրագնաց դեպի հարավ։ Լենֆեբաֆնը (լենքորանը) մի գյուղաքաղաք է՝ Կըղըլ Աղաջից երկու օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզերքում, էրդեֆիլի կողմից հոսող Բերարզու անունով գետակի ծովը թափվելու վայրում։

Բաֆում, որ երկարության 84,5 աստիճանի և լայնության 40,5 աստիճանի վրա է, Դերբենդի մոտ, Շամախիից հյուսիս-արևելք, ծովեզերքին, Շիրվանի նշանավոր քաղաքներից է։ Եղանակն այստեղ տաք է։ Շրջակայքը, մինչև 10 փարսախ տարածությամբ լինելով քարքարոտ վայր, բուսականությանից բոլորովին զուրկ է։ Սակայն, եթե 10 մատնաչափ խորությամբ փորվի, հողը երևան կգա։ Այդ քարերի մի մասը վառում են փայտի փոխարեն։ Այս քաղաքի նահիջի հարակից մասերից մեկն է Ամելյանը, որտեղ մոտ 500 հորեր կան, որոնցից սպիտակ և սև նավթի յուղ է ստացվում։ Այս կողմերում, եթե հողը մի քիչ փորվի և այդ փոսի մեջ դրվի կաթսա ու պուտուկ (չեռմեք), երկրի ներսի տաքությունից կարելի է կերակուր եփել։ Նիյազ-Աբաղը ծովեզրյա գյուղաքաղաք է Բաքվի և Դեմիր-Կափուի միջև։

(էջ 395—396)

ԳԵՏԵՐԸ. այս երկրի ամենամեծ երկու գետերից մեկը Կուր գետն է, որը սկիզբ առնելով Կալիգանի լեռներից, արևմուտքից հոսում է դեպի արևելք, անցնում է Լորիի և Ախսկայի (Ախալցխա) հարավից։ Մի քանի իրազեկների ասելով, Կուր գետի ակունքը շատ մոտ է Քեռլե բերդի և Կարսի միջև գտնվող լեռներին։ Քարից մի եզան պատկեր են սարքել և նույնությամբ դրել հիշյալ ակունքի վրա։ Այդ պատկերի բերնից և քթից ջուրը խշշալով, մեծ ուժգնությամբ հոսում է Քեռլեի դաշտը և Քեռլեի մոտ անցնում համանուն նեղուցից (կիրճ)։ Եթե չլիներ այդ նեղուցը, լեռներով շրջապատված այդ դաշտը կվերածվեր լճի, կգոյանային ճահիճներ։ Հին ժամանակներում այդ նպատակով անցքեր են փորել և ապահովել ջրի ճանապարհը այդ քարերի միջով։ Հիշյալ գետը անցնելով քարի մեջ փորված անցքից և ապա՝ Կարա-Արգահանի բերդի տակից, հոսում է էրջուզե և Խերթվիս բերդերի առջևից։ Այդ վայրում նրան է միանում Ախալքալաքի գետակը, որը Խերթվիսի միացման անկյան մոտից, հետո էլ Ազղուրի և Հաջրեքի բերդերի առջևից անցնելով, Բիքլիքի մարգագետնի մոտ իր մեջ է ընդունում Ախասխայի գետակը։ Ազղուրի բերդի առջևից և ապա լեռնանցքից անցնելուց

հետո, ստանում է ծովի ձև և Թիֆլիսում հոսում է երկու հսկա բնական ժայռերի միջով, որոնց արանքը խիստ նեղ է։ Այնուհետև Կուր գետին է խառնվում Զեքեմի լեռների Կանըք (Իորա) գետակը և, թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, կազմում է սահման Շիրվանի և Ադրբեջանի միջև։ Համդուլլահի վկայությամբ, գետը Արանում բաժանվում է երկու ճյուղի, փոքրը թափվում է Շեմքունի լիճը, իսկ մեծը՝ Յուրթ Բազարի մոտ Արաս գետին միանալով, թափվում է Շիրվանի ծովը։ Այս գետի երկարությունը մոտավորապես երկու հարյուր փարսախ է։ Վերահիշյալ Յուրթ Բազարը գտնվում է Շամախիից տաս փարսախ դեպի արևելք, նման է գյուղաքաղաքի, կոչվում է նաև Զևադ։ Սակայն որոշ իրազեկների բացատրության համաձայն Կուր գետը ոմնի երեք ճյուղ, որոնք ծով են թափվում առանձին-առանձին։

(էջ 396—397)։

Արասը (Արաքս) մեծ գետ է։ Սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, անցնում է Փասենի սահմանից և հոսում Զոբանի կամրջի տակով։ Հյուսիսում գտնվող Գեոգջա [Սևան] ծովից (լիճ) սկիզբ առնող Զանգի գետը, անցնելով Երևանից, միանում է Արաս գետին։ Հիշյալ բերդերի մոտ դարձյալ Արասին են միանում Կաբասուն և Զուկուր-Սաադիից՝ Արփաշայը։ Բոլոր այս գետերը Արդի (Ադրի) լեռան ստորոտից հոսում են դեպի արևելք՝ Ալաշկերտից դեպի Նախիջևան և Զուլֆա։ Կարջա Դադի և Կահկահա բերդի մոտ Կենջեի և Կեֆանի գետակները խառնվում են Արասին և անցնում կամրջի տակով։ Մահմուդ-Աբադից Կուր գետի մի մասն էլ է միանում սրան և, անցնելով Զեվադի կամրջի տակով, Արաս գետը Արս-Բադ վայրում (որտեղ անցնում է բարձրադիր մի մեծ ճանապարհ) միանում է Կուր գետին և ծովի վերածվելով, Քեշթասեֆիի սահմանում թափվում է Խազերի ծովը։ Այս գետը շատ օգտակար է ոռոգման համար։ Երկարությունը մոտավորապես 150 փարսախ է... Երևանի արշավանքի ժամանակ, Թավրիզ գնալիս, Սուլթան Մուրադ խանը իր բանակով անցավ այս գետը։ Վարարած գետը քշեց տարավ երիտասարդ սուլաքներից¹⁵ մեկին։ Բախտավոր փառիշտահը ինքը սուլաքի ձեռքից բռնելով, նրան ազատեց¹⁶ խեղդվելուց։ Այս գետը նշանավոր է պատմության մեջ։ Գտնվում է Արմենիա երկրի արևելյան սահմանում...

(էջ 397)

Սամուր գետը սկիզբ է առնում Վրաստանի լեռներից, ապա իր մեջ ընդունելով Դադաստանի գետերը և անցնելով Դեմիր Կա-

փուլից և Նիյազ-Աբադ գավառից, թափվում է հազերի ծովը: Արագահոս է և դժվարանցանելի: Գետի հունը իր մեջ պարունակում է օձառի նման հողոտ և նետաձև քարեր:

Կոյսու գետը սկիզբ առնելով Կափուից շորս օրագնաց դեպի հյուսիս արևելք՝ Շամխալի լեռներից, թափվում է հազերի ծովը: Այս գետն էլ դժվարանցանելի է և արագահոս, սակայն մի քանի տեղերից կարելի է անցնել: Սուլակ գետը սկիզբ է առնում Դաղըստանի արևմուտքից և թափվում է հազերի ծովը...

(էջ 397—398)

ԼեռներԸ. այս երկրի լեռներից նշանավորը Ալբրեգ (էլբրուս) լեռն է, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի արևմուտքում: Սրան միանում են բազմաթիվ լեռներ, որոնք ձգվում են Քուրդիստանից դեպի Հիջազ: Ասում են երկարությամբ հազար փարսախից ավելի է: Այս պատճառով մի քանի դատարկախոսներ այդ լեռը համարում են Կաֆ լեռ¹⁷: Հիշյալ լեռան արևմտյան մասը միացած է Վրաստանին: Այդ լեռները կոչվում են Ալգեզի (Ալագազ): Էրզրումն անցնելուց հետո՝ Կալիկար, իսկ Անթաքիա և Մասիսեին հասնելիս՝ Լեքամի լեռները, որոնք բաժանում են Շամի և Ռոմի սահմանները: Հումսի և Դամասկոսի մոտ այդ լեռները կոչվում են Ջեբել Լիբան: Մեքքեի և Մեդինեի միջև՝ Ջեբել Արջ են կոչվում: (Այս լեռների մասին իրենց տեղերում խոսված է):

Ալբրեգի (էլբրուս) լեռան արևելյան մասը, Արանին և Ադրբեջանին միացած մասերը, կոչվում են Կըյքաֆի լեռներ, իսկ Գիլանի սահմանի մոտ սրանք կոչվում են Դիլեմի լեռներ և երկիրն էլ Թեբախտան: Իրաքի սահմանին հասնելիս Ռեքուտե և Թերֆեք են կոչվում: Այս լեռներում ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ, որոնցից հիշենք հիշյալ լեռան հյուսիսում բնակվող Կըյթաք անունով ժողովուրդը: Հարավային մասը, կարծես պատի նման, սղոցով է կտրված: Այս լեռան լայնությունը մոտ տաս օրագնաց է: Ոմանք ասում են, թե այն կողմում, Դեմիր Կափուից բացի ուրիշ ճանապարհ (անցք) չկա, սակայն վերջերս հիշյալ լեռներում ցույց են տալիս մոտ 10 ճանապարհ, որոնք մեծ մասամբ գտնվում են լեռան կենտրոնական մասում: Այդտեղ ժամանակին Բաբի էլլան անունով ամրակուռ մի բերդ է կառուցվել: Շիրվանի, Դերբենդի և այլ բնակիչներ այդ լեռները կոչում են Դեմիր Կափուի լեռներ: Շիրվանի ծովը, որը օրացույցում նշված է որպես հազերի ծով, իսկ ատլասում՝ Մարեղասպիում, համառոտակի կերպով հիշվում է գրքի սկզբում:

Վերոհիշյալ հազերի (Կասպից) ծովը արևելքից դեպի արևմուտք երկարած՝ մի մեծ լիճ է, որ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի։ Մեծությամբ Սև ծովի չափ է։ Արևմտյան սահմանը, ըստ ատլասի, երկարության 85 աստիճանի, արևելյան սահմանը՝ լայնության 105 աստիճանի, հարավային սահմանը՝ երկարության 42,5 աստիճանի, հյուսիսային սահմանը՝ լայնության 47,5 աստիճանի վրա է գտնվում. ամբողջ երկարությամբ 20 աստիճան է, և լայնությամբ մոտ 5 աստիճան։ Ամեն կողմից այս ծովն են թափվում մեծ գետեր և քայքայում են նրան։ Այս պատճառով դիտողներն ասում են, որ Կասպից ծովը երկրի խորքում կապված է Սև ծովի հետ և հոսում է դեպի Սև ծովը։ Մինչև անգամ պատմում են, որ մի մուրացիկի փայտյա տաշտը ընկել է հազերի ծովը և դուրս է եկել Սև ծովում։ Նման անհիմն վկայությամբ փորձում են ապացուցել այդ սխալ միտքը, սակայն իզուր։ Ծանոթանալով թնական գիտության հիմունքներին, տգիտության արդյունք հանդիսացող նման անհեթեթությունները հերքելու կարիքը վերանում է։ Հիշյալ ծովի արևմուտքյան եզերքին, Դեմիր Կափուից մինչև Շիրվանի երկիրը, Նիյազ Աբադը և Բաքվի բերդն է։ Մուղանի երկրից հարավ՝ Ղարաբաղի սահմանում, Կուր և Արասի գետաբերաններում գտնվում է Բենդեր Մահին։ Դեպի Արևելք ընկած են. Գիլանի երկրից՝ Փումեն, Մասուլեն, Շեհրի Դեջթը, Լենքերանն և Ռուդսերնը, ինչպես նաև՝ Թիբիստանի երկրից՝ Ռիսթեմդարը, Ամելի Կադեմը, Մազանդարսնը, Թահան և Սերմիտանքեն։ Հյուսիսային եզերքը անապատային է։ Այնտեղ են գտնվում Կըյըքի կոչված Սև լեռները, որտեղ ապրում է հազերի ժողովուրդը։ Այս ծովը մակընթացություն և տեղատվություն չունի, ջուրը թանձր է և պղտոր։ Կալզեմի և Օման ծովերի նման վճիտ չէ։ Հատակում սպիտակ քարեր չեն երևում։ Չկան մարգարտի և մարջանի նման թանկագին քարեր։ Սակայն այս ծովում շատ կան ծովային կենդանիներ, խոշոր ձկներ և այլ տարօրինակ գազաններ։ Ծովում կան 6—7 փոքր կղզիներ, որոնց մեծ մասում ստացվում է սև և սպիտակ նավթ։ Կղզիներից բնակելի է միայն մեկը։ Մնացածներից մեկը նման է կլորած և լեռան, որտեղից ջրերը դեպի ծովն են հոսում։ Մեկը անտառապատ է և խոտով հարուստ, սակայն օձերի շատության պատճառով դարձել է անբնակ։ Սև լեռ կոչված կղզին ամենից մեծն է։ Հարուստ է հոսող ջրերով և ճահիճներով, սակայն դարձյալ ավերակ է։ Ծովի

* Կասպից ծովը ձգվում է հյուսիսից հարավ և ոչ թե արևելքից արևմուտք։

արեւմտյան եզերքի մոտ կա խոտով և ջրով ծածկված մի կղզի, որի վրա ապրում են մի քանի տեսակ կենդանիներ...:

(էջ 396—399)

Հաջորդ էջերում Քյաթիբ Չելեբին մանրամասնորեն խոսում է Շիրվանի մելիքների, սուլթանների, շերքեզների, աբազանների վիլայեթի և այլնի մասին:

(էջ 400—406)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՐԱԻՐԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍԵՐԸ, ՅԵՂԵՐԸ,
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Վրաստանը Շիրվանի և Սև ծովի միջև, մոտ քսան օրագնաց (մերհնիկ) տարածության վրա, լեռների մեջ ընկած մի վիլայեթ է։ Սահմաններն են. արևելքում՝ Դեմիր Կափուն և Շիրվանը, հարավում՝ Ջըլգըրի, Կարսի և էրզրումի վիլայեթները, արևմուտքում՝ Սև ծովը, հյուսիսում՝ Աբաղայի և Դաղստանի վիլայեթները։ Հիշյալ վիլայեթը (երկիրը) բաժանում է մի քանի երկրամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իշխողը։ Ժողովուրդն ամբողջությամբ վրացիներ են, կրոնով քրիստոնյա։ Սրանց հողերը կցվել և խառնվել են իսլամական քաղաքներին։ Կան տարբեր դասեր, որոնք ջենջավաթ են կոչվում։ Այսպես, Աչք Բաշ, Դադիանի, Մենգրել և այլ ցեղերը, ամենքն էլ վրացի են համարվում։ Ունեն իրենց առանձին երկրները և իշխանները։ Մենգրելները ապրում են Սև ծովի եզերքին։ Սակայն իսկական վրացիներ են համարվում Աչք Բաշ և Դադիանի ցեղերը։

Ջեֆեմը (Ջեյեմը) Թիֆլիսի ուղղությամբ մի երկիր է։ Անցյալում այս երկրին իշխում էր Թահմուրասը։ Ներկայումս իշխում է Ռուստեմը, որը Վրաստանի խաների մեծն է։ Աչք Բաշը մի երկիր է միջին մասում, որի շրջակայքում են գտնվում Ջեքեմը, Դեմիր Կափուն, Դաղստանը և Դադիանը։ Դադիանը Սև ծովի եզերքին, Աբաղային սահմանակից մի երկիր է, որի իշխողները մշտապես պատերազմի մեջ են Աբաղայի հետ։ Այս երկիրը մի կողմից հասնում է մինչև Ֆաշ գետը (Ռիոն)։ Մենգրելը Սև ծովի եզերքում, Ֆաշ գետը ծովը թափվելու վայրում մի նահիյե է (գավառակ)։ Սրա սահմանը հասնում է Քունիային։

Վերոհիշյալ վիլայեթներում կան մի շարք բերդեր և երկրներ, որոնք թեև գիտական գրքերում չեն հիշվում, սակայն պատմության մեջ համառոտ հիշատակություն կա հետևյալ դեպքերի մասին։ Սուլթան Սուլեյման խանը 955 (1586) թվականին Իլկազ Միրզայի դեմ արևելյան արշավանքի դուրս գալով, Վեզիր Ահմեդ փաշային ուղարկեց Վրաստան, որը իսլամական բանակով գրավեց հետևյալ բերդերը. Բերաֆան, բարձր և երկարաձիգ պարիսպներով մի բերդ, որի տերը մեծաքանակ զինվորներով կովի դուրս եկավ, բայց պարտվեց։ Քսուրմեֆո՝ ամրակուռ մի պարիսպ, Փենաֆը՝ ամրակուռ մի բերդ, վրացիների ուխտատեղին։ Գրավվեցին նաև Բերնաֆը, Սեմադարը և Ախան բերդերը։ Ապա Նեչանը և Էմրախուրը, որոնք Թորթումին մոտիկ բերդեր են։ Թորթումը փոքրիկ բերդ է՝ էրզրու-

մից չորս օրագնաց հեռավորության վրա, որ գրավվեց հիշյալ տար-
վա շաբաթն ամսին: Գրավվեց նաև Ակչա Կալան՝ այդ շրջանի ամ-
րակուռ բերդերից մեկը, որը կառուցված է ամուր ժայռի վրա և
համարվում է Վրաստանի բանալին: Էջֆաղ, Փամխիս, Ներքեր և
Անրեր սեպածե բերդերի տերերը անձնատուր եղան: Նվաճվեցին
նաև այդ ժամանակվա Վրաստանի մեծ բերդերից Փերթերթը և
Իվանեդերեսին: Վերջինս Վրաստանի բարեշեն վիլայեթներից է:
Թորթումի, Փամխիսի և Բենդենի համար սշանակվեցին սանջակի
բեյեր: Մեծ դժվարությամբ գրավվեց Նուլահ սեպածե բերդը:

Ռիասքեն գտնվում է Ալբերգի (էլբրուս) խիստ ամալի մի մա-
սում և ունի դժվարանցանելի ճանապարհներ: Կրեմ Զեմսը նահիյե
է, որն ունի մի քանի բերդ: Մրա ճանապարհները ծայր աստիճան
դժվարանցանելի են թե՛ հեծյալների և թե՛ հետիոտների համար:
Շատ տեղերում անհրաժեշտ է լինում գնալ սողալով և խարխա-
փելով:

Նաբու, Միֆայի և Դիրեֆու բերդերի գրավումից հետո պա-
րիսպները հողին հավասարեցվեցին: Գրավվեց նաև Էջֆուքեն բեր-
դը, որի բնակիչները քաֆիրներ էին: Հետո գրավվեց և հողին
հավասարեցվեց նաև Ներքես բերդը: Մրա բնակչությունը ապաստա-
նեց բարձր լեռների կատարների վրա եղած քարայրներում և ծեր-
պերում: Նրանք այդ քարայրները վերածեցին պարսպի: Օսմանցի-
ները խրամատներում կռվելով, քարայրներում գտնվողներին հաղ-
թեցին և գրավեցին բոլոր բերդերը:

Գորելի (Գուրիա) երկիրը գտնվում է Վրաստանի հյուսիս-
արևմտյան մասում և ունի իր առանձին իշխողը: 997 (1588)
թվականին Ղազի Կիրայ խանը այս երկրում նվաճել և թալանել է
հետևյալ բերդերը. Բերասլո, Վինդասե, Քերամնե (վերջինս Քու-
նիայի պարիսպն է): Բուրսելե բերդը (որը մի վոյեվոդություն է),
Քենար Բիհը՝ մի իշխանություն. էլվարդարի բերդը, որ Գորելի սե-
փականությունն է: Սրանցից բացի, թալանված են հետևյալ քա-
ղաքները. Փելաջե, Քոփսար, Բիքսուլա, Նուխելֆեք, Սենիաոբլո,
Զեմեքյուր, Կոնստանտին, Բերասլո, Նազալի, Քուփին, Յանբուլ,
Շանբար, Կուլքերման, էզբարաշ, Շելուզ, Նիզեյաշլու, Քերամնեզ,
Հոժոթսա, Մենաղին, Դելաջեթիրջէ, Բուլասկիրո, Զոզբոսուր, Շի-
րավկե, Հորավետեք, Սանթավ, Զենկուկամթես, էսկելե, Թերեն-
փուլ, Կալնուսքե, Քոլենսե, Բուդիվրավեղ, Բազլավդեսե, Սենաթին,
Հալըջ, Թուրչին, Ռահանին, Բերդեն, Կամենքե, Զելուջո, Զելուսքե,

* Հավանաբար գյուղեր են:

Քելինան, Բուրսելե, Բավարուսվ, Շահուրդե, Լոկաթին, որոնց ներկայիս վիճակը մեզ անհայտ է մնում:

Էլզեզի լեռները գտնվում են Սև ծովի արևելքում և էլրրեզ լեռան արևմուտքում: Էլզեզի լեռնաշղթան կոչվում է նաև Գյուրջիստանի լեռներ: Ասում են, որ այնտեղ ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, որոնք խոսում են յոթանասուներկու լեզուներով: Այս լեռները միանում են էրզրումի լեռներին:

Վրաստանի մասին սրանից ավելի խոսելու հնարավորություն չունեցանք:

Լրացում. այստեղ ավելացվել են աշխարհագրության թարգմանիչ էբուբեֆիր բին Բեհրամ էլ-Դեմեշկի¹⁸ մի քանի խոսքերը:
(էջ 406—407)

ԿԱՐՍԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՄԱՍԻՆ

Այս էյալեթի սահմաններն են. արևելքից և հարավից՝ Երևանն ու Ջըլդերը, հյուսիսից՝ Ախալցխան, արևմուտքից՝ էրզրումը:

էյալեթն ունի վեց սանջակ. Կարսը, որ իշխանության կենտրոնն է, Փոֆր Արդահանը, Խոջեվանը, Ջարուշադը և Քեչվան, որը սահմանակից է Կաղզմանին: Իսլամների կողմից էյալեթը նվաճվելուց հետո, վրացիները այն նորից ետ են վերցրել: Հետագայում Թիմուրը ավերել է վիլայեթի ամենամարակու՝ Կարսի բերդը: Սակայն, ավելի ուշ Ալ-օսմանը¹⁹ այս կողմերը գրավելուց հետո, 988 (1580) թվականին վեզիր Կարա Մուստաֆա փաշան վերանորոգել է Կարսի բերդը՝ կառուցելով նրա պարիսպները, մզկիթը և բաղնիքը: Այս բերդում կան բազմաթիվ հին մզկիթների և գերեզմանների մնացորդներ, որոնցից է նաև Շեյխ Էբու էլ-Հասան էլխականի գերեզմանը: Մի ժամանակ Թիմուրլենկը պաշարել է [բերդը], սակայն չի կարողացել գրավել: Բերդն այդ ժամանակ գտնվում էր Ֆիրուզ Ջենջեթ անունով մի անձնավորության ձեռքին: Ի վերջո Թիմուրը «ամանով» գրավել է այն և ավերել: Ներկայումս ունի հատուկ կուլեր (զինվորներ): Բերդը գտնվում է երկու լեռան միջև, նրա մոտովն է անցնում Արաս գետը:

Արդահանը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում: էրզրումի և Արդահանի միջև ընկած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ունի փոքր պարիսպ և բերդ: Շրջակայքում կան անտառներ:

Կաղզմանը գտնվում է Կարսի և Բասենի միջև, մի լեռան ստորոտում, որի դիմացը նույնպես կա մի լեռ: Այդ երկու լեռների միջև է գտնվում Կաղզմանի լեռնանցքը (դերբենդը): Արաս գետն անցնում է այդ երկու լեռների միջով և Կաղզմանի մոտով: Կաղզմանի արևմուտքում Արաս գետի վրա կառուցված է Ջոֆանի կամուրջը: Կաղզմանի մոտ Ուշ Քիլիսե (էջմիածին) անունով տեղում կա հայկական հայտնի մի եկեղեցի [վանք]: Այս եկեղեցում կան շատ քահանաներ: Սրանք ամեն տարի գարնանը հավաքում են բազմատեսակ ծաղիկներ, լցնում մի մեծ կաթսայի մեջ և վրան ջուր ածելուց հետո, մի քանի գորգերով ծածկում են բերանը: Քառասուն օր այդ ծաղիկների վրա կարդում են հայտնի աղոթքներ: Այդ քառասուն օրվա ընթացքում եկեղեցու տաքությունից այդ ջուրը եռում է և ստացվում է նեբիզի²⁰ նման մի հյութ, որի զտելուց հետո, ստացված ծաղկաջուրը վաճառում են մսխալը մեկ ոսկով: Այդ ջուրը քսում են իրենց մեռյալների երեսին, աչքերին, բերնին և քթին: Նրանք հավատում են, թե երկնքից հրեշտակներն են եկել և եռաց-

րել այդ ջուրը: Այդպիսի ջուր պատրաստվում է նաև Ախթամարի եկեղեցում* . այս երկու տեղից բացի ուրիշ ոչ մի տեղում չի պատրաստվում: Այդ շրջանների մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի. մի մասը պատկանում է Ախթամարին, մյուսը՝ հիշյալ Ուշ Քիլիսին:

Այս վայրի գլխավոր լեռը կոչվում է Սուլանլուի յայլա: Հարավ-արևելքում Ալբի [Արարատ] լեռն է, որի ստորոտում կան ընդարձակ անտառներ: Այս լեռը այն աստիճան բարձր է, որ ոչ ոք չի կարող բարձրանալ նրա գագաթը, ամպերից էլ բարձր է: Կարսից դեպի Երևան տանող լեռնանցքներն են՝ Կարախան գյուղի ճանապարհին, Շեհների անցքը [Կիրճ], Շորակյալի դիմացի Կալայի անցքը, Քերեքմեզի անցքը, Աղղի Աչքի անցքը, Կաբուլի անցքը և Կարաբաղից՝ Բեքրենի անցքը...

(էջ 407—408)

Ախալցխան (Ախասխա, այլ կերպ՝ Ախսկա) Վրաստանի մի մասն է. առաջներում մտնում էր Զըլգըրի էյալեթի մեջ, բայց երբ պատերազմների ընթացքում Զըլգըրը ավերվեց, Ախալցխան վերածվեց անկախ էյալեթի: Սահմաններն են. արևելքից՝ Կարսը, հարավից՝ Զըլգըրը, արևմուտքից՝ Վրաստանի լեռները, հյուսիսից՝ Թիֆլիսը: Սանջակներն են՝ Աջարա, Արտանուշ, Արդահանի Բյուզուրֆ [մեծ], Արդահանի Քյուլուֆ [փոքր], Սոֆե (Օլթիք և թակա), Փեքֆերֆ (օջաքլըք է)²¹, Փեննի, Փոսխով, Թավեաֆեր, Զըլգըր, Հաչրեֆ, Խերքվիս, Շուշատ (օջաքլըք է), Մախչիլ, Նրսֆի-Լեվանե (օջաքլըք է), Մամրվան, Ախալֆալաֆ, Թրիալեթ: Այս էյալեթը 656 կըլըջ է²², ունի 97 զեամեթ, թեզքերեռվ և առանց թեզքերեռի 559 թիմար²³: Զեբեղունների²⁴ հետ միասին տալիս է 1700 զինվոր:

Ախալցխայի նկարագրությունը. Ախալցխան վիլայեթի կենտրոնն է: Այս վիլայեթը եղել է վրացական ցեղերի տիրակալներից Ղազեի որդի Մենուչեհրի և ժառանգական պատրիարքի մայրաքաղաքը: 988 (1580) թվականին վեզիր Մուստաֆա փաշան, այն ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադ խանը նրան հանձնարարել էր գրավել Շիրվանը, իբրև օջաքլըք, ժառանգական կարգով ստացավ այս վիլայեթը, որտեղ մի քանի ականավոր մարդիկ արգեն ընդունել էին իսլամոթյունը: Հետո այս վիլայեթը գրավեցին Կրզըլբաշները (իրանցիները): 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը վեզիր Քենան փաշային որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, ուղարկեց այս կողմերը: 23 օրվա պաշարումից հետո բերդը խաղա-

* Հեղինակը էջմիածինն ու Ախթամարը անվանում է եկեղեցի (քիլիսե): Պետք է հասկանալ վանք:

ղությամբ հանձնվեց: Այդ շրջանում նվաճված վեց բերդերն էլ օջաքլըքի կարգով հանձնվեցին Սեֆեր փաշային: Ներկայումս դրանք գտնվում են այդ գերդաստանի տիրապետութեան տակ: Կառուցվել են բազմաթիվ ջամիներ, բաղնիքներ, մեդրեսներ և խաներ: Այդ վայրերում կան մի շարք հին գերեզմաններ, որոնց մասին վիլայեթի ժողովուրդը ասում է, որ դրանք հին մուսուլմանական գերեզմաններ են:

Ախալքալաքի վրացերեն անունն է, որ նշանակում է Սպիտակ բերդ²⁵, գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում, Գորիի հարավ-արևմուտքում: Գորիի ու Ախալքալաքի միջև եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ախալքալաքը երկու ձորերի մեջտեղում գտնվող բլուրի վրա հսկա մի բերդ է: Այդ ձորերից մեկում բարակ ջուր է հոսում: Առաջներում վիլայեթի կենտրոն է եղել, սակայն սահմանի վրա գտնվելու պատճառով ավերվել է: Եղանակը խիստ է: Ցանում են հացահատիկ և աճեցնում պտուղներ:

Արտանուշը [Արտանուշ] կառուցված է մի քանի մինարեի բարձրություն ունեցող ժայռոտ, բարձր լեռան քարերի մեջ: Այստեղ գնալու համար կա միայն մի ճանապարհ: Բեռնված անասունը կարող է բարձրանալ այդ ճանապարհի միայն կեսը, իսկ հետիոտն մարդը բարձրանում է մեծ դժվարությամբ:

Երկու լեռների միջև կա ընդարձակ ձոր, որի մեկ կողմում գտնվում է ցածրադիր բերդը: Լեռան կողմի պատի [պարսպի] մեջ կա մի բնական սահրինջ (ջրամբար), իսկ բերդի կենտրոնում փոքրված է մի մեծ ջրամբար: Գյուղաքաղաքի բնակիչների թաղերը և շուկան կառուցված են լեռան փեշերի վրա:

Մանքուքյուն. Քյաթիք Չելեբին ծանոթության ձևով ասում է. «Սրանից հետո անցնելու ենք Եվրոպայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի արեմըտյան կողմում գտնվող Օսմանյան կայսրության սահմանների նկարագրությանը, իսկ մյուս մասերը նկարագրելու ենք մի քանի այլ գլուխներում... Այդ էյալեթներն են՝ Վանը, Զըլդըրը, էրզրումը, Դիարբեքիրը, Հալեպը, Շամը, Բաղդադը, Բասրան, Շեհրի-Ջորը, Ռական, Մարաշը, Սվադը, Անատոլիան, Տրապիզոնը և Կարսը»:

(էջ 408—409 և 410)

ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քառասունմեկերորդ գլխում խոսելու ենք Արմենիայի մասին:

Սահմանները, այս երկրի սահմանների մասին կան տարբեր տեղեկություններ. Տարեցույցում ասված է, որ Ադրբեջանը, Արա-
նը և Արմենիան սահմանակից երեք մեծ երկրներ են: Նրանց սահ-
մանազատումն ու առանձին նկարագրությունը դժվար լինելու պատ-
ճառով գիտնականները երեք երկրները նկարագրում են միատեղ:

Վայրերի մեկնաբանող Շերենշինը²⁶ ասում է, որ Արմե-
նիան բաժանվում է երեք մասի. առաջինն են Դեբիլը, Կալիկլան
և Շեմիսադը, երկրորդը՝ Բերդան և Բիլկան, երրորդը՝ Նախիջևանը:

Համդուլլահը ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկա-
ցած է երկու մասից՝ Փոֆր և Մեծ: Փոֆր Արմենիան Իրանի մեջ չի
մտնում: Նրա արևելքում է գտնվում Մեծ Արմենիան, հյուսիսում՝
Ռումը, հարավում՝ Շամը, արևմուտքում՝ Ռումի ծովը: Նրա (Փոքր
Արմենիայի) մեծ քաղաքներից են՝ Սիսը, Թարսուսը և Կիբրոսը:

Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է
թուման Ախլաթ անունով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան,
Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Ադրբեջանը և Արանը: Երկա-
րությունը էրզեն էլ-Ռումից հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնու-
թյունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայ-
րաքաղաքը Ախլաթն է: Դիվանային իրավունքը անցյալ ժամանակ-
ներում մոտ երկու հարյուր թուման էր, հետո իջավ մինչև 39 թումա-
նի: Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է
Վանի և էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի
և Մարաշի էյալեթներից: Մի քանի պատմագիրներ գրում են, որ
անցյալում Արմենիայի մայրաքաղաքը Ախլաթն է եղել: Պետու-
թյունը կործանվելով, ժողովուրդը դարձել է ռայա և ցրվել Թար-
սուսի և Մասիսի²⁷ շրջաններում: Ներկայումս երկրի մայրաքա-
ղաքը Սիսն է: Սրանց նախահայրերը պատկանել են Արմեն-բին-
լիտի-բին Յունանին*. նրանցից են նաև էնջար, կերջ, Սեբասեթե,
Սադրիե և Սեբատ ցեղերը: Հետագայում բոլորը քրիստոնյա են
դարձել: Ներկայումս այդ ժողովրդի մնացորդները քրիստոնյաներ
են և հարկատու²⁸: Թակվիմ-ալ-Բուլղանում²⁹ որպես Արմե-
նիայի քաղաքներ են հիշատակված էլբիստանը, Ադանան, Ար-

ճեշը, Ադերբեյջանը [Ադրբեջան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախլաթը, Դեբեղը, Դվինը, Սուլթանիյեն, Սիսը, Թարսուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը, Մուշը, էրզեն էլ-Ռումը (էրզրում) և Մալաղկերտը: Վերոհիշյալ քաղաքները այդ վիլայեթի սահմաններում ցրված լինելու պատճառով մենք այստեղ բավականանում ենք հիշատակելով Արմենիայից Վանի էյալեթը: Առանձին զուգաներով հիշատակելու ենք Փոքր Արմենիայի մեջ մտնող Մարաշը և Մեծ Արմենիայի մեջ մտնող էրզրումը և Կարսը:

(էջ 410—411)

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Օսմանյան երկրին սահմանակից երկիր է: Սահմաններն են. արևելքից՝ Ադրբեջան կոչված Թավրիզի երկիրը, հարավից՝ Քուրդիստանն ու Սուլթանիեի նահիյեն, հյուսիսից՝ Չըլդըրի և Կարսի էյալեթները, արևմուտքից՝ Դիարբեքիրի էյալեթը: Ունի 13 սանջակ և մեկ հյուքումեթ³⁰, որի տիրակալը իշխում է ժառանգական կարգով: Սանջակներն են. 1. Վանը՝ փաշայի սանջակը, որը իշխանության կենտրոնն է, 2. Ադիլջեվազը, 3. Արճեշը, 4. Մուշը, 5. Բերկիրին, 6. Կարկարը, 7. Քեսանին, 8. Իսբայիրդը [Սպարկերտ], 9. Աղաքիսը, 10. էքրատի-բին-Կոթուրը, 11. Բայազիտի բերդը, 12. Բերդան, 13. Օվաջիկը: Սա համապատասխանում է Այնի-Ալի-էֆենդիի³¹ գրանցումին: Սակայն Կոչա-նիշանջին³² «Թաբակաթ»-ում հետևյալ կերպ է հաշվում Վանի սանջակները. Ոստան, Խիզան, Հեքարի, Մոկս, Սիրվի, էլկակ, Սալմաս, Դենբըլի, էսթան: Այս հարցում ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որի հետևանքով հակասություն է նկատվում: Տարակույս չկա, որ երկրների բաժանումը պետք է փոփոխվեր, քանի որ այդ չէր սահմանվում ամեն տարի: Այդպես է նաև էյալեթների, սանջակների և երկրների սահմանների բաժանումը: Այս կապակցությամբ ստուգման խստապահանջություն չպետք է ցուցաբերվի: Հետևաբար մենք այստեղ կիսոսենք գիտական գրքերում հիշվող քաղաքների մասին և հնարավորին չափ կբացատրենք վերոհիշյալ էյալեթի սանջակների վիճակը:

Վանը երկարության 83,5 աստիճանի և լայնության 37 աստիճանի վրա հարթ դաշտավայրում, Արճեշի ծովի արևելյան կողմում ընկած նշանավոր քաղաք և ամրակուռ բերդ է: 940 (1533)

թվականին սուլթան Սուլեյման խանը դուրս գալով Իրաքի արշավանքին, Հալեպում եղած ժամանակ, այս կողմերը եկավ մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան։ Աջեմի կողմից գրավված այս քաղաքի բնակիչները հպատակություն ցույց տվին և հանձնվեցին։ Գրավելով Վանը, սուլթան Սուլեյմանը նորոգել տվեց բերդը և այն վերածեց առանձին էյալեթի։ Հիշյալ քաղաքն ունի ներքին և արտաքին պարիսպներ։ Ներքին պարիսպը՝ քաղաքի արևմտյան կողմում, բարձր և կտրված ժայռի վրա է, որի մեկ կողմը քաղաքի վարոշն է, մյուս կողմը, պարսպից դուրս՝ արմակուռ բերդը։ Արևելյան կողմը, որտեղ քաղաքն է, կա պարսպի նման կտրված ժայռ։ Արտաքին կողմը՝ դեպի դաշտ իջնող մի բլուր է, որի վրա առանձին տեղերում, կառուցվել են երկու հարկանի ամուր աշտարակներ և պատնեշներ։ Պարսպից դուրս, հարթ տեղում, ըստ սովորության, ժայռերը փորելով, երեք դռներ են շինել. արևելքում՝ Խավրիզի դռը, հարավում՝ Իսֆեյլի դռը, իսկ հարավ-արևելքում այգիներ և պարտեզներ են։ Քաղաքը և պարիսպները գտնվում են լճից բավական հյուսիս։ Սակայն պարսպից դեպի լիճը ճանապարհ կա։ Պաշարման ժամանակ կարող են նավեր երթևեկել։ Բոլոր թաղերը և շինությունները, բեյլերբեյի պալատը, շուկան և շարշիները, բաղնիքները և ջամիները գտնվում են պարսպից ներս։

Սոսրով փաշան այս քաղաքում կառուցել է մի գեղեցիկ ջամի, մեդրեսե և թյուրեֆ³³, որը էվկաֆի է վերածվել։ Այս վերջինի շինարարությունն ավարտվեց 975 (1567) թվականի ռեջեբ ամսին և տեղում նամազ կատարվեց։ 958 (1551) թվականին Ռուստեմ փաշան այնտեղ մի բաղնիք էլ էր շինել։ Ներքին պարիսպներում կարգված բերդակալների և հերթապահ ենիչերիների թիվը հասնում է 1500 մարդու։ Կուլի աղաները և բեյլերբեյի ծառայողները ապրում են պարսպից դուրս։ Նավահանգստում Արճեշից, Ախլաթից և Ադիլջևազից նավեր են գալիս-գնում։ Շրջակայքի լեռները գտնվում են քաղաքից կես փարսախ հեռավորության վրա։

Թիմուր Գերգանը, գրավելով Վանի բերդը, իր մեծ էմիրներից մեկին պատվիրել էր բերդը քանդել։ Զանազան միջոցներ և ամեն տեսակ ջանքեր գործ դնելուց հետո, հնարավոր չեղավ բերդը լիովին ավերել։ Այդ լեռնանման բերդի քարաշեն հիմքերը քանդելու հնարավորություն չունենալով, բավականացան հետագայում շինված մի քանի աշտարակներն ու պատնեշները քանդելով։ Սակայն բերդի այս ավերումները ազդեցություն չունեցան նրա ամրության վրա։ Դրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի ամրակուռ էին Վանի բերդը և նրա պարիսպները։

Բարկիրին [Բերկրի] փոքր քաղաք և սանջակ է. գտնվում է Վանի հյուսիսում, Արճիշից դեպի արևելք: Տարածությունն է 5 փարսախ: Բերգը ավերակ է, որը նորոգել է Սուլթան Սուլեյման խանը: Բերկրիի և Արճեշի միջև է գտնվում Հեյդեր-Բաղի անունով մի գյուղ:

Արճիշը [Արճեշ] Վանից երկու օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, լճից դեպի հյուսիս ընկած մի գյուղաքաղաք է, բերդ և սանջակ: Գտնվում է հարթավայրում, շրջապատված է այգիներով: Համդուլլահը ասում է, թե սրա պարիսպները կառուցել է խոջա Թաջեդդին Ալիշահի վեզիրը: Ստանում է հացահատիկի և բամբակի բերք: Դիվանային իրավունքը 74 հազար դիճար է (٧٤). Ունի ամուր բերդ և պարիսպ: Արճեշի (Վանա) ծովը արևմուտքից դեպի արևելք, քիչ դեպի հարավակողմը թեքված երկարավուն մի լիճ է: Շատ տեղերից կարելի է տեսնել դիմացի կողմը: Շրջապատի տարածությունը 60 փարսախ է: Զուրը բավականին լեղի է և աղի: Տարեկան մի անգամ թարեհի (տառեխ) անունով մի տեսակ շատ սննդարար ձուկ է երևում, որ տանում են շրջակայքի բնակիչները: Վանը (քաղաքը) այս լճի արևելյան ափին է: Լճի հյուսիսային ափերից անցնելով, հասնում են Բենդի Մահի [դետը], Արճեշ, իսկ հետո՝ Ադիլջեվազ և Ախլաթ:

Ախլաթը փոքր կղզի և բերդ է վերոհիշյալ լճի հարավային ափին: Ոստանից հեռու է մեկ նետաչափ, իսկ Վանից՝ 3—4 ժամ: Արճեշի մոտ, Դիադին կոչված վայրում, կա տաք ջուր (իլիջա), որ կարող է մի ջրաղաց դարձնել: Այդ աղբյուրի ջուրը դուրս է բխում շատրվանի նման: Կա մեկ ուրիշ տաք ջուր ևս, որը կաթսայի նման եռում է:

Ադիլջեվազը [Արծկե] գտնվում է լճի եզերքին, Արճեշից երկու օրագնաց դեպի արևմուտք: Լճի ջուրը բարձրանալու հետևանքով Ադիլջեվազի մի քանի աշտարակներ ծածկվել են ջրով: Գյուղաքաղաքը կառուցվել է ծովահայաց բարձր մի տեղում և ամբողջովին առնված է պարսպի մեջ: Լիճը ընկած է բերդի հարավային կողմում:

Ախլաթը Ադիլջեվազից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք, հարթավայրի վրա այգիներով, պարտեզներով և մրգերով շատ հարուստ գյուղաքաղաք է: Ունի մեղմ կլիմա: Բլրի վրա կա մի բերդ: Միրշերեֆը ասում է, թե Ախլաթը կառուցվել է հին ժամանակներում և որոշ շրջանում եղել է Արմեն փադիշահների մայրաքաղաքը: Այսպես, Անուշիրվանի ժամանակ Ամիջա Մասիբը այդ տեղ նստած իշխում էր իր էյալեթի վրա: Օդը շատ հիանալի է

այգեշատ վայր է, հայտնի է իր մրգերով, մասնավորապես ծիրանով և խնձորով, որոնց մեկ հատր կշռում է հարյուր գիրհեմ: Ախլաթի խնձորը հայտնի է նաև Ադրբեջանում: Անցյալում, խառնակությունների ժամանակ, հիշյալ քաղաքը գրավել և ավերել են սելջուկները, այնուհետև, 626 (1228) թվականին սուլթան Ջելալեգգին հորեզմշահը, իսկ ավելի ուշ՝ մոնղոլական բանակները: 644 (1246) թվականին ուժեղ երկրաշարժից այս քաղաքի շատ շենքեր քանդվեցին: 955 (1549) թվականին Շահ Թահմասբը գրավելով բերդը, հողին հավասարեցրեց:

Սուլթան Սուլեյման խանը, այս հնագույն քաղաքը մեկ կողմ թողնելով, լճի ափին կառուցեց մի պարիսպ, սակայն հին պարիսպը ավերվելուց հետո, նորը հնի չափ բարեշեն վիճակ չունեցավ: Քաղաքի մոտից ջրերը հոսելով թափվում են լիճը, որը գտնվում է գյուղաքաղաքից քիչ հեռու: Անցյալում, մի շարք հայտնի բարեպաշտ գիտնականներ ծնվել և ապրել են այս քաղաքում:

Միփան լեռը Ախլաթի հարավում հսկա մի լեռ է: Իր շրջապատում և ստորոտներում ունի շատ բնակիչներ: Գագաթը մշտապես ծածկված է ձյունով և երևում է 50 փարսախ հեռավորությունից: Շրջապատը 50 փարսախ է: Ունի խոտաշատ ընդարձակ մարգագետիններ: Գտնվում է Ախլաթից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այստեղ վերջանում է Վանի լիճը:

Իդլիսը [Բիթլիս] գտնվում է Դադվանից մեկ օրագնաց արևմուտք, մի ձորի մեջ, երկարություն 81,5 աստիճանի, լայնության 37,5 աստիճանի վրա. ամրակուռ բերդ է և գյուղաքաղաք: Ձորից մի գետ է հոսում: Շինությունները և թաղերը գտնվում են այդ գետի երկու կողմերում: Կենտրոնից կարելի է անցնել կամրջով, մուտքն ու ելքը նեղ և դժվարանցանելի են: Տները շրջապատված են պարիսպով: Միր Շերեֆ խան Բիթլիսին³⁴ իր «Պատմություն» մեջ, մանրամասն խոսելով Բիթլիսի մասին, ասում է. «Մեր քաղաքը Իսթենդերի գործն է և անվանված է նրա ղուլամներից (ծառա) մեկի անունով: Իրաքից և Բաբելոնից Ռումի երկիրը գնալիս [Իսթենդերը] ստուգում էր իր հանդիպած վայրերի ջուրն ու օդը և Տիգրիս գետի մեջ թափվող ջրերի թեթևությունը: Գալով Բիթլիսի ջրի (գետի) թափվելու վայրը, այդ գետի ջուրը շատ ընտիր ու օգտավետ գտավ և ջրի եզերքով գնալով եկավ այն տեղը, ուր Քեսուրի ջուրը և Ռաբաթի ջուրը իրար են խառնվում: Երկուսն էլ ըստուգեցին և Քեսուրի ջուրը ավելի ընտիր գտան: Գալով Քեսուրի ջրի ակունքի մոտ, Իսթենդերը մի քանի օր կանգ առավ այդ հիանալի վայրում: Ներկայումս այդ վայրը «Իսթենդերի վրանատեղ» է

կոչվում: Հետո Իսքենդերը հրամայեց. «Այդ բանուկ վայրում այն-պիսի մի քաղաք և ամուր բերդ պետք է կառուցել, որ ինձ նման մի փաղիշահն անգամ զրավելու անկարող լինի»: Այս հրամանի վրտ Բիթլիս անունով ղուլամը, հիշյալ աղբյուրի մոտ երկու փարսախ տարածության վրա Քեսուր գետի և Ռաբաթի միջև ամրակուռ մի պարիսպ կառուցեց, որը մինչև այսօր էլ ամրակուռ մի բերդ է այդ բանուկ անցքում: Բիթլիսի բերդը կառուցվել է եռանկյան ձևով: Բերդը զերծ չի եղել մշտական խռովություններից և նեղություններից³⁵:

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք նման առասպելական դեպքեր:

Բիթլիսի օդն ու ջուրը իսկապես շատ հիանալի են, թեև ձմեռը ընդհանրապես շատ խիստ է լինում, սակայն բնակիչներին նեղություն չի պատճառում: Յայլայի պտուղներից ընտիր են տանձն ու խնձորը. խաղողը շրջակայքից է ստացվում: Բնակիչները ամռանը քոչում են այգիները և ամբողջ վեց ամիս ավրում շրջակայքի դաշտերում և կանաչապատ վայրերում, իսկ աշնանը վերադառնում սնները: Այս քաղաքը հին ժամանակներից ի վեր, ճանապարհների պահպանության սովորական (սովորության) հարկերից³⁶ ազատված է եղել: Իսլամական իշխողները այս քաղաքում կառուցել են բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկներ: Դրանցից են քաղաքի կենտրոնում, տաշված քարերից կառուցված 21-աչքանի կամուրջը, որի երկու կողմից ժողովուրդը անց ու դարձ է անում, չորս մեծ ջամիները, որոնցից ամեն մեկը կառուցվել է նախորդ սուլթաններից մեկի կողմից և ունեն քուֆի՝ տառերով գրություններ: Այդ չորս մեծ ջամիներից մեկը կոչվում է հնագույն ջամի, իսկ մեկն էլ նախապես հայկական եկեղեցի է եղել, որը քաղաքի գրավումից հետո վերածվել է ջամիի և հայտնի է Կըզըլ Մեսջիտ անունով: Մեկն էլ՝ Գյոք Մեյդան կոչված վայրում, էմիր Շեմսեդդինի ջամին է, որի մոտ կա մի մենաստան: Չորրորդը, պատմագիր Միր Շերեֆի պապի՝ Շերեֆ խանի ջամին է, որին կից կառուցվել են մեդրեսե և մենաստան...

...Վերոհիշյալ Բիթլիս քաղաքը մի դերբենդ է Ադրբեջանի, Դիարբեքի, Ռեբիայի և Արմենի (Արմենիա) միջև: Թուրքիստանից, Իրանից, խորասանից դեպի Շամ և Հիջազ գնացողները անպայման պետք է անցնեն նրա ժայռի տակով, որովհետև այլ ճանապարհ չկար: Այդ քարի կիրճը գտնվում է Բիթլիսից մեկ փարսախ հարավ: Անցյալում ճանապարհորդ անցնում էր նրա մի կողմով: Ժամանակի ընթացքում, գետի վարարման պատճառով, ճու-

նապարհը փակվեց: Այդ դարի խաթոմաներից [տիկին] մի բարեգործ անձ, այս ժայռը ծածկել տալով, ճանապարհը նորից բացեց, իսկ Բիթլիսում կառուցել տվեց մի մզկիթ և քաղաքի կենտրոնում՝ մի մեծ կամուրջ: Ներկայումս հայտնի է «Փել խաթուն» և «Մեսչիդի խաթուն» անուններով: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հայ զիմմիներ են: Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Հանիֆիի դավանանքին: Մեծամասնությունը քաջարի, առատաձեռն, հյուրասեր մարդիկ են...

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք իսլամ կրոնագետների, շեյխերի, գրագետների, բարեպաշտների: Դրանցից է նաև սուլթան Սելիմ իսկի Նեդիմը՝ Մեվլանա Հեքիմ Իդրիսին, որը սուլթան Բայազիտ իսկի հրամանով գրել է Ալ-Օսմանի պատմությունը՝ «Հեշթ-Բիհիշթը», պարսկերեն լեզվով:

Բիթլիսի շրջակայքի գյուղաքաղաքները և նահիյեներն են. Խառվա, որ գտնվում է Դատվան գյուղի և Բեթիսի միջև և ընկած է Բիթլիսից կես օրագնաց դեպի արևելք: Խուսրե փաշան այստեղ երկու քարվանսարա, մեկ մենաստան, մեկ բաղնիք, տասը խանութ, մեկ մզկիթ կառուցեց, մոտավորապես 12 հազար արշին հեռավորությունից ջուր բերել տվեց և մոտ 30 տուն ռայաներ բերել տալով, այնտեղ բնակեցրեց: Նկող-գնացողներին ուտելիք տվող այս շինությունը այժմ էլ իր իսկական տեղում է գտնվում:

Անցյալում Բիթլիսը և Դատվանը ունեին բազմաթիվ քարվանսարաններ, որոնք ավերված լինելով, ձմռան սաստիկ ցրտերի ժամանակ, անցորդներն ամեն վայրկյան գտնվում էին մահվան սպառնալիքի տակ: Սուլթանները և իշխողները բազմիցս ցանկություն են ունեցել նորոգելու այդ վայրը, նույնիսկ մի քանիսը ձեռնարկել էին շինարարության, սակայն արգելքների հանդիպելով, գործը զուլս չեն բերել: 980 (1572) թվականին ավարտվեց այս բարեգործական շինությունը և անցորդները հանգստանալու հնարավորություն ունեցան:

(էջ 414—415)

Մուշը, ըստ տարեցույցի, մի լեռան ստորոտում, հարթավայրում, դաշտի եզրին ընկած փոքր քաղաք է: Դաշտը, որ հայտնի է Մուշի դաշտ անունով, խիստ ընդարձակ է, ունի երկու օրագնաց տարածություն: Մի Ծերեֆը ասում է. Մուշը նահիյեի քաղաքն է և կառուցվել է հին ժամանակներում: Ներկայումս երևում են նրա ավերված պարիսպների և շենքերի մնացորդները: Զեդեմ Ծերեֆ խաֆի ժամանակ՝ քաղաքից մեկ փարսախ դեպի հարավ, մի լեռան գագաթին պարիսպ է կառուցվել: Հետո սուլթան Սուլեյման

խանր բարեգործական շինության վերածեց հին բերդի կեսը, որը գտնվում է քաղաքի արեւմտյան կողմում կտրված մի բլրի վրա: Ներկայումս մոտ 50 հոգի պաշտպանում են այս շինությունը: Հայերի տերմինով, անջրդի տեղերը կոչվում են «մուշ»: Այդ վիճակում քիչ կան պտղատու ծառեր, սակայն լեռնային մասերում և քաղաքում երևում են այգիներ: Հացը առատ է: Ռայաները ունեն շատ անասուններ, մասնավորապես շատ ոչխարներ ու գոմեշներ, որովհետև կերի արոտավայրերը ընդարձակ են: Վերոհիշյալ դաշտի երկարությունն է մոտավորապես ութ փարսախ և լայնությունը՝ երեք փարսախ: Ունի շատ ուղիղ և հարթ մակերես, շրջապատված է անտառապատ լեռներով և ձյունածածկ յայլաններով: Աննման ջրերը հոսում են ամեն կողմից: Եփրատ գետը, այս դաշտի հյուսիսային կողմից անցնելով, կտրում է դաշտի մեկ երրորդը և հոսում դեպի հարավ: Կարա Սուն, գալով արևելյան կողմից, կենտրոնական մասից անցնում և թափվում է Եփրատ գետը: Աշնանը այս լեռներում որսում են աննման բաղեններ: Այդ դաշտում որսում են նաև բազմատեսակ թռչուններ և ձկներ: Գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր: Դիվանային իրավունքը, ըստ Համդուլլահի վիլայության, անցյալում, Ջինդիզյան սուլթանների ժամանակ, 69 հազար դինար էր: Օսմանյան սուլթանների դարում, ըստ Արքայական դավթարի³⁹, հինգ հազար դինար է, չորս հազար մարդ էլ գրանցված է որպես զիմմի⁴⁰:

Խնուսը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը, ըստ Միր Շերիֆի վիլայության, ենթարկվում է Բիթլիսին, սակայն կան տեղացիներ, որոնք համարվում են էրզրումի լիվայից: Խնուսը ունի ընդարձակ յայլաներ, դրանցից մեկը նշանավոր Բինգյուլի յայլանն է: Հայտնի են նաև Սուլեհի և Ջեբլի Շերեֆեդդին յայլաները: Միր Շերեֆի նախնիները, պապերը և քրդական ցեղերը այդտեղ են հանգստանում: Առատ են Խնուսի բերքերն ու պտուղները: Այստեղից հոսում է երկու գետ, որոնցից մեկը տալիս է սպիտակ աղ, իսկ մյուսը՝ կարմիր աղ: Դրանցից տարեկան չորս հազարական ալթունի եկամուտ է ստացվում: Խնուսի դիվանային իրավունքը Մուշի շափ է: Ռայաների թվում հայերը քիչ են և տալիս են մոտ 400 հեծյալ զինվոր: Այս նահիյեում քամու նման արագավազ ձիեր կան: Հացահատիկից բացի այլ բերքեր չունի: Այստեղի արտառոց երևույթներից մեկը Բուլանը (պղտոր) լիճն է, որի մակերեսը, ենթադրում են, որ մի փարսախ է: Այս ջուրը պղտոր ու կարմրավուն է և երբեք չի զտվում: Կա նաև Նազեք անունով մի լիճ, որը գտնվում է Ախլաթի և Բուլանը լճի միջև: Սրա ջուրը վերին աստիճա-

նի զուլալ է և քաղցրահամ: Ձմռանը խիստ սառչում է և վրայից քարավաններ են անցնում: Երբ մոտենում է ձնհալը, նրա սառույցը այնպես է պայթում, որ ձայնը լսվում է երեք փարսախ հեռավորությունից: Հալչելուց հետո լճում անթիվ ձկներ են երևում, որոնք գնում են դեպի շրջակայքի փոքրիկ գետերը: Խնուսի և Ախլաթի բնակիչները առատությամբ որսում են այդ ձկները: Մեկ մարդը օրական որսում է գրեթե երեք բեռ: Հմիները հաճախ ցառկացել են այդ լիճը մակթուի⁴¹ կարգով տալ, որովհետև նրանք ենթադրում էին ստանալ մեծ եկամուտ, սակայն պատահաբար, այդ տարիներին ձուկ չի երևացել:

Նեմրուքի լեռը Բիթլիսի հյուսիսում հսկա մի լեռ է: Ասում են, որ Նեմրուքը այստեղ յայլա է բարձրացել և այնտեղ բազմաթիվ բերդեր ու բարձր շենքեր կառուցել: Սակայն զայրույթի արժանանալով, այդ շենքերը անցել են գետնի տակ, և այդտեղից ջուր է դուրս բխել: Ներկայումս, երկու հազար արշին բարձրության վրա գտնվող այդ լեռան գագաթի վրա կա մի փոքր լիճ, որի երեք փարսախ շրջապատում կան սեպածե ժայռեր: Այս ժայռերի մեջ կա միայն երեք ճանապարհ. մեկը հետիոտների ճանապարհ է, իսկ մյուս երկուսը՝ ձիավորների: Հիշյալ լճի եզերքին կան վճիտ ջրերով ռաբյուրներ, իսկ շրջակայքի քարերը կարծես տաշված լինեն: Հյուսիսային կողմի լեռը աստիճանաբար ցածրանում է, և այդտեղից երկաթի թիրտի նման մի զանգված է հոսում դեպի ներքև: Այս լեռը մոտ 600 արշին երկարություն և 50 արշին բարձրություն ունեցող բարձր բլուր է: Հիշյալ վայրում կան ծծմբի հանքեր, որոնք պատճառ են հանդիսանում նման նյութերի դուրս գալուն: Այս մասին գրված և ապացուցված է բնական գիտությունների գրքերում:

Կորուրո գտնվում է Երևանից երկու օրագնաց դեպի արևելք և համարվում է նահիյե և լիվա: Հովտում ունի մի փոքրիկ բերդ, որտեղ սուլթան Մուրադ խանը՝ Երևանից վերադառնալիս, հանդիպել է մի քանի «կարմրագլուխների» (կըզըլբաշ): Նրանց հեռացրել է բերդից, բայց գրավելու ցանկություն չի ունեցել: Հետագայում, հաշտության ժամանակ, հիշյալ պարիսպները քանդել է տվել և՛ վայրը սահմանամերձ լինելու պատճառով, անբնակ դարձրել: Ներկայումս այդ բերդը պատկանում է Թավրիզի էյալեթին և նորից վերանորոգվել է:

Բայազիտի բերդը Կոթուրի հյուսիսում մի բերդ է և լիվա: Գտնվելով սահմանամերձ գոտում, բերդը ենթարկվել է մշտական հարձակումների:

Չալդրանի դաշտը⁴² երկար, ընդարձակ մի դաշտ է: Երկու մեծ և հռչակավոր փաղիշահներ, մեկը օսմանյան սուլթան Սելիմը և մյուսը Սաֆեվի Շահ Բսմայիլը, որոնք երկուսն էլ ռազմագետ և բախտավոր փաղիշահներ էին, բախվել են այս դաշտում: Վերոհիշյալ սուլթան Սելիմը փառավոր հաղթանակ տարավ Շահ Իսմայիլի դեմ: Շահ Բսմայիլը պարտություն կրելով փախավ և նրա աստղը խավարեց: Սա մեծ և նշանավոր դեպք է:

Ոստանը, ինչպես նշվում է տարեցույցում, Վանից մոտ մեկ օրագնաց դեպի հարավ-արևելք, ծովեզերքին, հարթավայրի վրա ընկած մի քաղաք է: Սահմանը հասնում է մինչև Վան, որից այն կողմը Քուրդիստանի լեռներն են: Հիշյալ քաղաքը ներկայումս մի գյուղ է: Կարճկաճը Իիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը մի ժամանակ առանձին նահիյե է եղել:

Էրմուֆը մի բերդ է Ախլաթի ծովի ափին, վերին աստիճանի սեպածև մի տեղանքում: Դիվանային իրավունքը 13 հազար դինար է: Թերեֆերը փոքր քաղաք է, թեև անցյալում եղել է մեծ քաղաք: Շինված է բլրի վրա: Քաղաքի մոտից անցնում է բարձր լեռից հոսող մի մեծ գետ: Հարուստ է այգիներով և բանջարանոցներով: Քաղաքի մի կողմում կա մի ամուր բերդ: Դիվանային իրավունքը 25 դինար է:

Միմանը գյուղաքաղաք է: Ունի շատ այգիներ և պտուղներ: Դիվանային իրավունքը 12 հազար է: Խրադինը փոքր քաղաք է: Նախապես եղել է մեծ և բարեշեն: Դիվանային իրավունքը 5300 դինար է: Սելիմը գյուղաքաղաք է: Դիվանային իրավունքը 7000 դինար է: Ային միջակ քաղաք է: Դիվանային իրավունքը 4300 դինար է: Էյնեֆանը մի նահիյե է Մուշի մարզում: Երբեմն խնուսին էր միանում, երբեմն էլ առանձին նահիյե կազմում: Դերիլը տարեցույցում նշվում է իբրև Արմենիայի նշանավոր և բարեշեն քաղաք և հին մայրաքաղաք: Էրզբիլից ավելի հին և ընդարձակ պարիսպ ունեւր, որը հետագայում ավերվեց: Այստեղ բազմամարդ է Թերսա ցեղը: Եկեղեցին և մզկիթը կառուցվել են իրար մոտ: Ժողովուրդը գործում է աննման կարպետներ: Այստեղ շատ ընտիր է կարմիր ներկը:

Սեֆման Աբաղը Խոյի մոտ մի նահիյե է, որտեղ ապրում է Դենբեյի աշիրեթը: Շերեֆ խանը ասում է, որ Դենբեյի աշիրեթը Շամի էմիրներից՝ Իսա անունով, մի անձի հետ է կապված: Այս աշիրեթը անցյալում Շամի երկրից եկել և Իրանի տիրակալների մոտ ծառայության է մտել: Այդ ժամանակ էլ, օջաքլըքի կարգով, նրան են հանձնել Խոյի մարզի Սեֆման Աբաղը: Դրանից հետո,

այդ վայրում հետզհետե աշիրեթներ և ցեղեր հավաքվելով, բազմացան և Դենբելի աշիրեթը նշանավոր դարձավ: Անցյալում այս աշիրեթը եզդիներից էր բաղկացած: Ավելի ուշ, աշիրեթների որոշ էմիրներ և ազնվականներ ընդունեցին սյուննի դավանանքը, անհավատությունից ու ապօրինությունից⁴³ հրաժարվեցին, ժողովրդի մեծամասնությունը ընտրեց ուղիղ փրկության ճանապարհը, սակայն մի մասը այդ մոլորության մեջ էլ մնաց: Ըստ ավանդության, Դենբելի աշիրեթը Յահյա աշիրեթի մի մասն է եղել և բնակություն է հաստատել Սեքման Աբագում: Քուրդիստանի աշիրեթների և ցեղերի մեջ այս աշիրեթը կոչվում է Դենբել քահյայի աշիրեթ, իսկ էմիրները կոչվում են Իսաբեյլու: Սրանց բեյերից ոմանք իշխել են բուն Խոյում: Կոթուրի հովիտը, էբկան և Օվաջըբի նահիյեն, որը նախիջևանի մարզումն է, ենթարկվել են նրանց տիրապետությանը: Ոմանք էլ տիրացել են էբկայի կեսին, Սուլեյման Սաբայի նահիյեին, նախիջևանի մարզից՝ էլաքիսի ձորին և Շաթուրին: Դեռևս օսմանյան զինվորների ներխուժումից առաջ այդ կողմերը ավերվել են և գրավվել շահերի կողմից: Երբեմն էլ օսմանցիները, ըստ հիմն սովորության, սրանց են տվել էբկայի երկիրը, Չալդրանը, Սուլեյման Սարայը և Սեքման Աբագը: Ի վերջո, օսմանցիները Չալդրանի նահիյեն սանջակի վերածեցին: Շերեֆ խանի «Պատմություն»-ից պարզվում է, որ այս Դենբելի աշիրեթը զաշտաբնակ է եղել: Երբ 1045 (1635) թվականին, ռեբիել-էվվել ամսին, օսմանյան սուլթան Մուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվել է դեպի Թավրիզ և իջևանել Արաս գետի ափին, Դենբելի աշիրեթից 500 տուն, Շարուրի նահիյեի բնակիչներից մոտ 300 տուն և Փեսիանի հասարակությունից որոշ քանակությամբ տներ [սուլթանից] յուրթ էին խնդրել: Այս պատճառով Դենբելի [աշիրեթը] տեղափոխվեց Երզնկայի սանջակը, Շարուրի ռայաները՝ Թերջանի կազան, իսկ Փեսյանը՝ Բասեն: Հրաման տրվեց նաև այդ աշիրեթներին տեղավորել և վերաբնակեցնել ավերակ վայրերում և անբնակ գյուղերում: Մուլքեր ունեցողներին տրվեցին սանջակ և էմիրություն, իսկ աշիրեթի երեւելիներին՝ առանձին թիմարներ և զեամեթներ:

Խոշաբը Քուրդիստանի բեյերին պատկանող Մահմուդիների «օջաբլրքն» ու նրանց «հյուքյումեթի» կենտրոնն է... Նեզհեմ ասում է, որ Խոշաբը նահիյե է և նրա դիվանային իրավունքը հազար դինար է...

Այս բերդի գյուղաքաղաքն ու լիվան գտնվում են երկու լեռների միջև: Այդ լեռներից սկիզբ են առնում երկու գետեր, որոնք Խո-

շաբի մոտ միանալով, հոսում են դեպի հյուսիս-արևմուտք, որտեղից էլ անցնելով դեպի հյուսիս՝ քարե կամրջի տակով, Ախթամարից մի քիչ դեպի արևելք, թափվում են Վանի լիճը...

Հեֆյարիի «Հյուքյումեթը» գտնվում է Ամաղիյեի հյուքյումեթի արևելքում՝ Վանի էյալեթում, Ոստանի նահիյեից հյուսիս-արևմուտք։ Շրջապատված է Բիթլիսի հյուքյումեթով և Դիարբեքիի էյալեթից՝ Քուրդիստանի մի քանի սանջակներով, իսկ հարավից՝ Շահրի-Ջոր էյալեթով և Մեհրանի հյուքյումեթով։ Այս հյուքյումեթին են պատկանում մի շարք բերդեր և նահիյեներ։ Արևելյան սահմանը Կըզըլըաշի (Իրանի) սահմանը լինելով, ընդհանրապես ամայի, անբնակ վայրեր են։ Վանի էյալեթին հպատակ այս հյուքյումեթը պատկանում է քուրդերի հեքյարի ցեղի վիլայեթին։ Անցյալում այս հյուքյումեթի էմիրներն ու իշխողները և հեքյարի ցեղը տիրություն են արել Վանի և Ոստանի վրա։ Հետո սաֆևի և օսմանյան տիրակալները Վանը վերածեցին էյալեթի (քրդական հյուքյումեթի) և իրենց վիլայեթից որոշ մասեր տվին նրան։ Ներկայումս Հեքյարիի էմիրների կառավարական կենտրոնը՝ Ջուլամեդկը, իրենից ներկայացնում է մի բերդ և գյուղաքաղաք՝ Ոստանի հարավ-արևմուտքում։

Շակակը [Շատախ] Ջուլամեդկի բերդի հյուսիսում, լեռան վրա ընկած մի նահիյե է։ Այդ սարից բխում է մի գետակ, որը թափվում է Վանի լիճը։ Շատախը գտնվում է Մոկսի և Ջուլամեդկի միջև, սակայն ավելի մոտ է Ջուլամեդկին։ Ջերիլ բերդը գտնվում է Ջուլամեդկից արևմուտք, լեռան ստորոտում։ Նրա հյուսիսում Շիրվիի բերդն է։ Բի-Սյուրուն⁴⁴ բերդը գտնվում է նույնպես լեռան վրա, Ամաղիեի և Ջերիլի միջև... Ջելի բերդին են պատկանում մի քանի բերդեր ու նահիյեներ... Դեզիի բերդը նույնպես Հեքյարիին ենթակա բերդերից է... Բայան բերդը Քուրդիստանի ամրակուռ բերդերից է։ Քիսանի լիվան բերդ է և գյուղաքաղաք։ Մոկսը լեռների արևմուտքում, հարթավայրում ընկած մեծ բերդաքաղաք է։ Խիզանը ընկնում է սրանից մի քիչ հյուսիս-արևմուտք։ Մոկսի առջևից մի գետ է հոսում, որը Խիզանի հողից անցնելուց հետո, թափվում է Դիլեքլու ժայռից ներքև և միանում Բիթլիսի գետին... Կառկառի բերդն ու նահիյեն նախապես ենթակա էին Մոկսին, հետո դարձել է անկախ նահիյե։

(էջ 416—421)

Մանոթուքյուն Խաթառակչը. հեղինակի ձեռագիր օրինակում Արևելքի երկրների նկարագրությունը ընդհատվում է Վանի էյալեթով։

Հրատարակչի կարծիքով, Քյաթիր Չելեբին Մեծ Հայաստանի կազմի

մեջ մտնող էրզրումի և Կարսի էյալեթներն առանձին գլուխներով պետք է նկարագրած լինեն, քանի որ այդ մասին հիշատակել է գրքի սկզբում: Հրատարակիչը ասում է, որ այդ նյութերը կամ կորել են և կամ հեղինակի այդ նպատակը նրա վաղահաս մահվան պատճառով չի իրագործվել:

Այդ պակասը և Ասիայի մնացած երկրների նկարագրությունը լրացվել է հրատարակչի կողմից: Այդ էյալեթների և երկրների նկարագրության համար հեղինակը օգտվել է նաև հայտնի մեծ աշխարհագրության թարգմանիչ էրուսեթի Բին-Քահրամ էլդեմեշկիից (էջ 422):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը Ռումի⁴⁵ արևելյան կողմում, Արմենիայի մի մասն է համարվում: Սահմաններն են. արևելքում՝ Երևանի, Կարսի վիլայեթները, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում՝ Դիարբեքիրը և Վանը: էյալեթն ունի 11 սանջակ. էրզրում (փաշայի սանջակն է), Իսփիր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսարի Շարբի, Կրզուչան, Մամրվան, Քըղի, Մեջենկերտ, Նեքսա, Ալաշկերտ և Բայազդիտ: էլայեթում կա 15 բերդ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի 5150 թիմար: Զբեկուներով միասին ունի 7800 զինվոր: Այս էյալեթում Մեջենկերտից, Իսփիրից, Ալաշկերտից և Բայազդիտից բացի, կան «նեոբեթլու թիմար»⁴⁶ կոչված թիմարներ, որոնք հավաքական կարգով 3—4 մարդու են պատկանում, և հերթականությամբ գնում են պատերազմի: Մյուս վիլայեթներում նման թիմարներ չկան: էրզրումը էյալեթի մայրաքաղաքն է և 500 ալշեով մեվլեվիություն⁴⁷: է: էրզրումի լիվայի կազաններն են. էրզինջանը (Երզնկա), Բայբուրդը, Վերին Թերջանը, Ստորին Թերջանը, Թորթումը, Դեվերլերը (այլ կերպ՝ Գյումշխանե), Թորուլը, Կուրաշալը, Կրզուչանը, Կոզայը, Գերջանիսը, Քելթեթը, Քեմախը, Քեվանսը, Մերդջանը, Յաղմուր-Դերեսին:

Էրզրումի բնութագիրը: Այս պարսպապատ քաղաքն ունի հին և նոր թաղամասեր, որտեղ կան ջամի, բաղնիքներ, շուկաներ և բեզիստան⁴⁸: Ունի մեծ ցանքատարածություններ, սակայն ծառեր և պտուղներ չկան: Շինարարական փայտը բերում են երկու օրվա ճանապարհ կտրելով: Ընդհանրապես աթար են վառում: Հստակ աղբյուրներից նշանավոր է «Դրախտի աղբյուրը» (Ջեննեթ փինարի):

Թավրիզի դռան մեջ կա մի հայտնի եկեղեցի, որի գմբեթը 50 արշին բարձրություն ունի: Այս գմբեթի մի քանի կամարները, աշխարհի պարծանք վեհափառ Մարգարեի ծննդյան տարիներին քանդվել են և այլևս անհնարին է եղել վերականգնել դրանք: Այս

եկեղեցու դիմաց, մուսուլմանները մի մզկիթ են կառուցել և անվանել են «Քյաբեի օրինակը», որը իր կառուցվածքով ունի Քյաբեի⁴⁹ ձև: Քաղաքն ունի երեք դուռ. Թավրիզի դուռը հյուսիսային կողմում է: Այս դռնից դուրս կա մի ջուր, որը թափվում է «Շամխանեի զենե» անունով քարե տաշտերի մեջ: Մյուսը կոչվում է Վրացական դուռ (Գյուրջի կափուսու), երրորդը՝ Սրգնկայի դուռ (էրզնջան կափուսու): Կա մի զբոսավայր՝ հոսող աննման ջրերով, ուր գնում են Թավրիզի դռնից: Այստեղ է նաև Շեյխ Աբդուլրահմանի ուխտատեղին: Էրզնեի մոտիկ վայրում կա աժդահայի տպավորություն թողնող մի տեսարան: Այս լեռան վրա գտնվող ժայռերը հեռվից նայողին թվում են իսկական աժդահաներ: Ժայռերի այս շարանը կոչվում է «Կալիկայի սաստ»⁵⁰: Ռումի էմիրներից մի քանիսը բաժանվել և կազմել են առանձին իշխանություններ, որոնցից մեկը տիրում էր Արմենիային: Իշխանի մահից հետո, նրա Կալի անունով կինը կառուցել է տալիս Կալիի քաղաքը: Այս կինը իր պատկերը նկարել է տվել մի դռան վրա:

Մեծ թվով աջեմ վաճառականներ են գալիս այս քաղաքը, որոնցից տեղական իշխանությունները առնում են մաքս և շատ ապրանքներ: Այս քաղաքում է գտնվում էրու Իսհակի գերեզմանը, որը դարձել է ուխտատեղի: Կան թվով մոտ հարյուր նահիյեներ, որոնցից են՝ Խնուսը, Իսփիրը, Մերսը, Կուլին, Բողազը, Սուլեհը, Թերջանը, Քելթիդը և այլն: Մյուշքեմեշը Սվազից երեք օրագնաց հեռու մի կազա և մի փոքր գյուղաքաղաք է: Ունի ջամի և բաղնիք: Հարթ դաշտում շինությունները մեծ մասամբ փայտաշեն են: Գյուղաքաղաքի մոտ է գտնվում Չեմեն-Իշաղի կոչված յայլան, ուր բարձրանում են թուրքմեն ցեղերը: Այս յայլաններից դեպի հարթություններն են հոսում մի շարք աղբյուրներ: Լեռները բնակեցված են:

Քեմախը—Եփրատ գետի վրա բարեշեն գյուղաքաղաք է, ունի բերդ: Քեմախի ու Երզնկայի հեռավորությունը մեկ օրագնաց է: 798 (1395—1396) թվականին Յըլդըրըմ Բայազիտի էմիրներից Թեմուր Թաշ փաշան գրավել է այս բերդը: Ծնճղուկները ոչնչացնում են քաղաքի բնակիչների հացահատիկների կարևոր մասը... Նշանավոր է այս գյուղաքաղաքի պանիրը: Նահիյեներն են՝ Կուրուշայ, Վատի Ռանեք, Օրլը: Այս կաղայի մոտակայքում կան արծաթի հանքեր, որի հետևանքով էլ նահիյեն կոչվում է նաև Գյումուշ-խանե: Ներկայումս, հանքավայրի մոտ, մեծ և բարեշեն մի գյուղա-

քաղաք է կառուցվել: Մինչև այնտեղ 1—2 ժամվա ճանապարհ է: Այս հանքերի կառավարման գործի համար նշանակված է հատուկ էմին: Բնակիչները խոսում են հունարեն: Հանքում արտադրվում է արծաթ, պղինձ, ոսկի: Մուկաթաա է⁵¹: Ունի մի փոքրիկ գետ, որը գալիս է Քեվանիսից: Նահիյեն կառավարում է սուբաշին⁵², որը նշանակվում է էրզրումի փաշայի կողմից:

Թերջանը (այլ կերպ՝ Դերջան) միջին մեծության քաղաք է. գտնվում է Երզնկայից և էրզրումից 40 փարսախ հեռավորության վրա: Այստեղ կան շատ արոտավայրեր: Մի քանի անգամ երկրաշարժեր են տեղի ունեցել և շենքերի մեծ մասը քանդվել է: Սելջուկյան սուլթան Ալաեդդին Քեյկուբադը նորոգել է այս քաղաքի պարիսպը: Ունի լավ կլիմա: Եփրատ գետը հոսում է քաղաքի դրոսի կողմից: Շատ հարուստ է հացահատիկով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով:

Կոլուբը մի մեծ գյուղ է սահմանամերձ հովտում, Բայբուրդից մեկ օրագնաց դեպի հարավ...

Բայբուրդը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևմուտքում և Տրապիզոնի հարավ-արևելքում: Բայբուրդից դեպի էրզրում երկու օրագնաց ճանապարհ է: Բայբուրդի և Տրապիզոնի միջև գտնվող դաշտի տարածությունը երեք օրագնաց է: Ունի ջամի, որտեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա աղոթքը⁵³: Մի կողմի ժայռի վրա կա բերդ: Եղանակն այստեղ խիստ է: Չափազանց առատ են ցանքերը և հացահատիկը: Այս քաղաքի կենտրոնից են անցնում Զուլի Ռուհ և Զորաք գետերը: Բերդի արևելյան կողմում, բերդի տակից հոսում է մի մեծ գետ: Երկու օրվա տարածության վրա կա մի մեծ լեռ: Վերոհիշյալ գետի միջոցով է փոխադրվում լեռան վրա կտրված փայտը: Երբ փայտը քաղաք է հասնում, ամեն մարդ, ըստ իր նշանի, վերցնում է իր վայտը: Այդ գետը հոսում է դեպի Տրապիզոն: Այս նահիյեն էրզրումի փաշայի խասն է:

Թեֆմանը էրզրումից ոչ հեռու՝ հյուսիս-արևելքում, երկու լեռների միջև ընկած մի բերդ է և գյուղաքաղաք: Ունի նաև մի քանի լիճ: Արոտավայրերի օգտագործման իրավունքը ստանում է Բինգյուլի յայլայում ապրող ժողովրդից: Չմեռն այստեղ երկարատև է և հաճախ է պատահում, որ ձյունը իջնում է հասունացած ցանքսերի վրա և վնասում նրանց: Քեվանիսի բերդը Մուրադ խանի օջախն է: Էրզրումի փաշայի կողմից այստեղ նստում է սուբաշի: Բերդի մոտից անցնում է մի փոքր գետ: Նահիյեն լեռնոտ է և անտառապատ:

Կարահիսարի Շարֆի լիվայի կազանները հետևյալներն են.

էրուելիսայր, էգոքյոյ, Օզկրը, էսքֆեր, Ակշար Օվասը, Ակքյոյ, Ու-
լուբեկ, Իփոքրի, Բազարսույու, Սուշեհիր, Բեհրամշահ, Բոլման,
Բիրամյու (այլ անունով՝ էրտեր), Չեմաս, Հիսմանե, Չեղաբե, Սի-
սորթա, Շաբխանե, Շիրան, Կըրիք, Կոյունլուհիսար, Միլաշ, Յակոբ
Բեյի գերբենդը (այլ անունով՝ Փենջեներե):

Կարահիսարի Շարֆիի բնույթագիրը: Գյուղաքաղաք է էրզրու-
մի և Թոկատի միջև: Ունի բերդ: Կոչվում է նաև Կարահիսարի Շա-
րին: Կոյունլու Հիսար Թոկատի արևելքում է, Սվազից էրզրում
տանող ճանապարհի վրա: Այստեղ կա զինվորական երկու կո-
նաք: Գեղեցիկ դաշտեր կան սրա և Սվազի միջև: Նիկսարը գտնվում
է հյուսիս-արևելքում: Մի բլրի վրա ունի հողաշեն մի փոքր բերդ,
որտեղ կարելի է գնալ միայն մի նեղ ճանապարհով: Հիշյալ բլրի
ներքևում կա հետիոտնի ճանապարհ: Շաբխանեում գոյություն
ունի պաղլեղի (շաբ) հանք, որը մի մուկաթաա է: Կարահիսարի
Շարքիի պահապանները իրենց ոռճիկը (ուլուֆե) ստանում են այս
մուկաթաաից:

Բասենի լիվան ընդարձակ դաշտավայր է, որտեղ մի փոքրիկ
պարիսպ կա: Հասան Կալայի բերդը գտնվում է էրզրումից դեպի
արևելք, կես օրագնաց հեռավորության վրա: Ոճի ջամի և շուկա-
ներ: Այս բերդին են պատկանում Կասնի, Քունի, Իյներ, Չեզբերք
նահիյեները: Բասենը բաղկացած է երկու բերդից: Դրանցից մեկը
կոչվում է Վերին Բասեն, որը Հասան Կալայի սահմանից հասնում
է մինչև Չոբանի կամուրջը, իսկ մյուս կողմը Մեջենկիրտի [Մժըն-
կերտ] բերդն է, որը կոչվում է Ստորին Բասեն: Բասենի և Կաղզ-
մանի միջև գտնվում է Քուս լեռը, որը ձգվում է արևելքից դեպի
արևմուտք: Սրա հարավ-արևմուտքում Կրզրլջա լեռն է: Սրանց միջև
կա ընդարձակ մի դաշտ, իսկ մյուս կողմում գտնվում է Ակ-Դաղըր.
որի մի կողմից հոսում է Արաս գետը: Բասենի դաշտում, մեծ լճի
յայլաչից հոսում է մի գետ և խառնվում Արաս գետին: Հասան Կա-
լայի հարավում գտնվում է Ալա-Դաղը, որից սկիզբ է առնում ՈՐու-
րալ գետը:

Մեջենկերտը, որը կոչվում է նաև Ստորին Բասեն, ունի ամ-
րակուռ բերդ, բաղկացած է երեք նահիյեներից՝ Խուրասան, Ջեվի և
Սեղան: Այս բերդը Արաս գետի եզերքին է: Իսպիրը լիվա է: Իս-
պիր քաղաքը գտնվում է բավականին հարթ հովտում, էրզրումից
երկու օրագնաց հյուսիս-արևելք: Շրջակայքում կան բարձր լեռ-
ներ, որոնց վրա էլ գտնվում են բերդն ու քաղաքը: Ձորից հոսող
գետի երկու ափերին կան այգիներ և պարտեզներ: Այդ գետը սկիզբ
է առնում Բալբուրդից և թափվում է Սև ծովը: Իսպիրը հայտնի է

իւր պտուղներով: Սև ծովին հարած վայրերում ապրում են քաֆիր հույները, որոնք պետութեանը տալիս են տարեկան վեց հարյուր կանթար⁵⁴ մեղրամոմ: Այդ վայրերը անտառային են և ծաղկազարդ, լի վայրի մեղուններով: Իսպիրի շրջանում սերով (կայմաք) և մեղրով փաստրմա են պատրաստում. փոքրիկ տակառներում դասավորում են մեկ խավ մեկը և մեկ խավ սեր և պահում են մինչև ձմեռ: Մեղրը պահում է սերին և սերը չի փչանում: Այսպիսով ստացվում է մեղրով խառնված համեղ չոր սեր: Այս նահիյեում որսում են աննման շահեն թռչուններ:

Խնուսի լիվան գտնվում է էրզրումից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Ունի մի քանի նահիյեներ՝ Բազա, Բուլանե, Խենդերես, որոնք գտնվում են Բինգյուլի փեշերին:

Խնուսի բնութագիրը: Այս բերդը կազմված է բնական մեծ ժայռերից, որոնց մեջտեղում կա մի խոռոչ, որն իրենից ներկայացնում է բոլոր կողմերով գետնից կտրված բարձր ժայռերի մի խումբ: Տասր արշին բարձրության հասնող այս պատի վրա հողը հարթ է: Այս խոռոչի կենտրոնում կա մի բարձր բլուր, որի վրա է գտնվում Խնուս քաղաքի ամրակուռ բերդը: Բերդը հսկում են պահապաններ: Բլրի ստորոտում, բերդի արևելյան պարսպի մի անցքից հոսում է մի փոքր գետ: [Բնակիչները] մեծ մասամբ քրդեր են, որոնք պատկանում են Բեսյանի ցեղին: Բերդում կան մրզկիթ և շուկաներ: Բրենց ամառն անցկացնելու համար ամեն տարի այստեղ են գալիս հարյուր հազարավոր մարդիկ:

Մամրվանի լիվան (այլ կերպ՝ Նամրվան) մի բերդ է Խնուսի հյուսիս-արևելքում. լեռնոտ է և անտառոտ: Այդտեղից ճանապարհը տանում է Օլթի:

Քղիի լիվան: Քղին էրզրումի հարավային վերջավորության վրա, մի փոքրիկ քաղաք է, որի մի կողմը դաշտ է, մյուս կողմը՝ լեռ: Սանջակի նահիյեում Եվալըք կոչված հանքերից պատրաստում են թնդանոթի գնդակներ: Բնակիչները Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Կրգուջանի լիվան սեպածե լեռներով հարուստ և անտառոտ վայր է: Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Մելազկերտի (Մանազկերտ) լիվան: Սրա փոքրիկ քաղաքի շենքերը սև քարից են: Ունի բազմաթիվ աղբյուրներ, թեև ծառեր չկան: Ախլաթին մոտիկ Մուրադ գետը սրա շրջակայքից է անցնում: Այս գետի վրա կա տարօրինակ մի կամուրջ: Մալազկերտը

գտնվում է գետի արևմուտքում՝ էրզրումից երկու օրագնաց հեռավորության վրա, էրզրումի հյուսիս-արևելյան կողմում: Ամենից նշանավոր նահիյեն Կեթատի Սարիսուն է, որը հնագույն բերդ է և եղել է Արմենի մայրաքաղաքը:

Սիհանի (Սեփան) լեռը հսկա մի լեռ է Սարիսույի արևմուտքում: Այս լեռան շուրջը բնակվում են քրդական ցեղեր, որոնք կոչվում են Բաթրեքի աշիրեթ:

Ալաշկերտը Չալդրանի դաշտի և Երևանի միջև ընկած հնագույն լիվա է, որը ներկայումս իրենից առանձին կարևորություն չի ներկայացնում:

Բայազիտի բերդը գտնվում է Կոթուրի հյուսիսում: Հայտնի բերդ է և լիվա: Խեմրին բերդը սահմանակից է Աջեմին: Երկու բերդերը՝ Դիադինը և Խեմրին ենթարկվում են Բայազիտի բերդին:

Փահլևան բերդ օջաքլրքի կարգով իշխում է այս լիվայի վրա: Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդական շատ քաջարի ցեղերից են: Կրզըլբաշները սրանցից շատ են վախենում: Բայազիտի դաշտից հոսում է Մուրադ գետը, որը մի տեղ անհայտանալով գետնի մեջ, նորից դուրս է գալիս՝ շորս ժամվա հեռավորության վրա: Աղրի լեռը նայում է այս լիվային: Այստեղ է նաև Չալդրանի դաշտը:

Թորքում քաղաքը գտնվում է էրզրումի հյուսիսում՝ երկու օրագնաց հեռավորության վրա ընկած ձորում: Մոտակայքում կան բորակի հանքեր: Թորթումի ձորում հոսող գետը, իջնելով Ակչա Կալայի նահիյեից, ապա անցնելով Վրաստանից, թափվում է Սև ծովը: Ակչա Կալայի նահիյեն և բերդը գտնվում են Թորթումի նահիյեի հյուսիսում՝ մի բլրի վրա: Բերդն ունի բերդապահներ: Առատ են այստեղ տանձն ու խնձորը, ինչպես նաև այլ պտուղներ: Հիանալի են օդն ու ջուրը: Ունի բազմաթիվ գետեր:

Ալա Դաղ լեռը իրենից ներկայացնում է մի մեծ յայլա և որսատեղ: Այստեղ Մուրադ գետի ակունքներին են միանում 4—5 աղբյուրի ջրերը: Մոզոլ էրզրուն խանը այստեղ կառուցել է տվել մի պալատ: Քուս լեռը գտնվում է Կրզըլջա լեռան մոտ: Անտառապատ է և շամի [սոճի] ծառերով հարուստ: էրզրումից երևում է էյեբլու լեռը, որը ձգվում է դեպի Հասան Կալա: Մուրադ գետը սկիզբ է առնում երկու տեղից. մեկը Ալա Դաղն է, որտեղից մի քանի ակունքներով հոսելով՝ դառնում է մեծ գետ, և անցնելով Չարմար կոչված լեռնաճեղքից, բաժանվում է շորս ճյուղի: Այդ գետի վրա կառուցված է Ջեդեմն Շահ անունով մի քարաշեն կամուրջ: Գետի այս ճյուղն այնուհետև միանում է Մալազկերտի գետին, որը

երկրորդ Մուրադ գետն է համարվում: Սա սկիզբ է առնում Բին-գյուլի յայլայից և հոսում դեպի հարավ: այն նախ խառնվում է Բեր-շեկեին և հետո Մուշի դաշտում՝ Կարասուին: Այնուհետև անցնում է Կենջից, Չափաքչրից, Փայլուից և Ռեշվանում միանում է Եփրատ գետին:

Եփրատ գետը, սկիզբ առնելով էրզրումի Կալիկար լեռներից, Շուղնի ձորից անցնում է Թերջանի, Երզնկայի, Քեմախի, Կուրուչայի, էգինի և Ռեշվանի միջով և միանում Մուրադ գետին, ապա անցնում է Հեթիմ հանի մոտից: Մալաթիայի կողմից Կըրք գյուղի մոտ Նեվշար անցքում գետը միանում է Եփրատ գետին: Հետո Շիմ-շատի, Ռում Կալայի, Բերիջիբի և Ռակայի մոտ իր մեջ ընդունելով Ռուհա գետը, միանում է հաբուր գետի հետ: սրանցից արևմուտք գտնվում են Դիր և Հեբե գյուղաքաղաքները: Այնուհետև գետն անցնում է Մակամ Ալիից և Համասլիից: Այստեղ կտրելով Համեր լեռը, անցնում է Սանեից, Հեյեթից և Հեդիսեից, հետո Սուլթան Սուլեյմանի Քերեբլայում անցնում է իր փորած անցքից, ինչպես նաև Ակերկուկի անցքից, որը Եփրատ գետի արևելքում է: Անցնելով Հելեի արևելքից, այնուհետև Շահի Ռումահիյե, Սեմավաթ գետերի անցքերից, Ջեաղեր լիվայի հողում միանում է Շաթ գետին, որից հետո այդ երկու գետերը կազմում են ծովանման մի մեծ գետ, առաջացնելով մի շարք կղզիներ: Կուրնեի բերդի մոտ բոլոր ջրերն ու ջրանցքները միանում են և անցնելով Բասրայի արևելյան կողմից՝ Կալայի Ջեդիդեի մոտ թափվում է Հորմուզի ծովը:

Եփրատի ակունքը մոտ է էրզրումին: Գարնանը այս գետի ջրով լվացվող անձը այդ տարին զերծ կլինի հիվանդություններից: էրզենի դաշտի լիճը փոքր է, ունի ընդամենը երեք փարսախ տարածություն: Ջուրը անուշահամ է և ձկներով հսրուստ: Հողը բարեբեր է, բուսականությամբ հարուստ և բերքառատ: Օսմանյան զինվորների այստեղ ձմեռելու ժամանակ, սննդամթերքը բավականա-նում է և ոչ մի նեղություն չեն քաշում: Երբեմն չեն հասցնում հա-վաքել այս վիլայեթի կալերը և բերքերը: Ձմեռվա խստությամբ հակառակ՝ ցանքսերը երեք ամսում հասունանում են, և սկսվում է հունձը:

Ճանապարհներ և մենզիլներ (հեռավորությունը օրագնացով), էրզրումից մինչև Կարս: էրզրումի մոտ Իլիջայից մինչև Մենզիլ-խանեն երեք ժամ է: Հասան Կալան (այլ անունով՝ Դեվե-Բոյ-նու)՝ երեք ժամ, Կարա Կոջալար՝ հինգ ժամ. Չոբան Քյոփրյուի զեամեթը՝ հինգ ժամ, Դումա-Դամը (այլ անունով՝ Սողան յայլա-

սին)՝ երեք և կես ժամ: Այնտեղից Կարս՝ երկու ժամ: Կարսից Երե-
վան, Զաիմ Իսմայիլի մենզիլը՝ յոթ ժամ: Այս մենզիլում, Կարսի
գետի այն կողմում, կա մի անցք, որտեղ ջուրը հոսում է շատ ու-
ժեղ թափով: Այդ գետի հատակում կան խոշոր քարեր: Մինչև
Շախնեի անցքը հինգ ժամ է: Կարսի գետի անցքից մինչև Շորագ-
յալի մենզիլը՝ չորս ժամ: Արփա գետը այս անցքից է հոսում:
Բինգյուլի մենզիլը երեք ժամ է: Այստեղ Աղրի գետը գոյանում է
Բինգյուլի ձնհալից: Կետն ունի աննստան կարմրախայտ ձկներ: Շե-
րեր-խանեն չորս ժամ է, հարթ դաշտավայր է՝ հարուստ կերի խո-
տով: Այարանը չորս ժամ է, խոտերով հարուստ: Էրզալարը (այլ
անունով՝ Թայըլար)՝ չորս ժամ է: Երևանի ցանքսերը հասնում են
այս վայրին, մենզիլը Երևանի մոտ է: Կետեք գյուղն է: Էրզրումից
Սվազ՝ էշկալե, Թերջան, Քելթիթ, Շիրովաս, Կարա Հիսաբ, Սվազ:
Էրզրումից Դիարբեքիր՝ Քաֆիր գյուղը հեռու է մեկ կոնաբ: Ակշա
Կալան մեծ գետով է անցնում: Խան Գիլանը հեռու է և դժվարան-
ցանելի: Շահիկե լեռները կարելի է անցնել միայն մեծ գետերով:
Բալուն հեռու է մեկ կոնաբ: Եփրատի եզերքում գտնվող Կրզլար
Կեչիդին՝ չորս ժամ է: Շաբունշին՝ երեք ժամ է, Կիմեն՝ հինգ ժամ:
Այար-չայը՝ երեք ժամ: Փիր Հյուսեյինի բլուրը՝ հինգ ժամ: Սուլ-
թանի բլուրը, որին ժողովուրդը Սիրանի բլուր էլ է ասում, Դիար-
բեքիրի մի այլ ճանապարհը, որը Էրզրումից Դիարբեքիր է տա-
նում, անցնում է հետևյալ վայրերով. Հայտարի լիճ, Աղայի լիճ,
Կուրդ Խուրդա, Կարդա Բազար, Քյոփրուխան, Գիլան, Սեմավե,
Մուրադ գետ, Կրզըլ Փինար լիճ, Բաբա Թեքիյե գետ, Իլիջա, Այար
բաշ, Փիր Հյուսեյինի բլուր, Կաթրրեիլ, Դիարբեքիր: Մի այլ ճա-
նապարհ՝ Էրզրումից Դիարբեքիր՝ ներդբանլար, Մամա Խաթունե
(Մամա-խաթունը կոյունլուի մեկիք Իզեդդինի աղջիկն է): Քաղա-
քում կա երկու ախոռ, կենտրոնում՝ մզկիթ, դրսում՝ բաղնիք, որը
հետագայում նորոգել է Մուհամմեդ փաշան: Թերջանը, Քեշիշ խա-
նը, Ջեմեն գյուղը: Երզնկայի ճանապարհը՝ Սեհիլ և Քեմախի լեռը.
այս մենզիլում ճանապարհը անցնում է Եփրատ գետի եզերքով,
անդնդախոր վայրեր են. Բողերթի լիճը, այլ անունով՝ Խուզիսի
ճանապարհը, դժվարանցանելի է, Խութո խանի ճանապարհը նմա-
նապես դժվարանցանելի է, Կարաջա Դաղ անունով հայտնի լեռը
Խութո կիրճով է անցնում: Չմշկազեքը (Չմշկածագը) և Փերթեքը
Մուրադ գետով են անցնում: Խարփութ, Խաբուսե գյուղերի ճանա-
պարհի կեսը դժվարանցանելի, կեսը ուղիղ է: Բաշխան, Օրթա-
խան, Սերբեթեն, Շելիլե, Դիարբեքիր: Էրզրումից Երզնկա՝ Իլիջա,
որը ենթակա է Թերջանին, երեք ժամ է, Խան Լոջ, Քեբադեֆ, Լոդե,

Երզնկա: Երզնկայից Սվազ՝ Խոջա Ահմեդ, երեք ժամ է: Սուրգադե
Ռաբաթի, Խոջա Ահմեդ, Սվազ. Ռումից (Սվազ) Թավրիզ՝ Մելազ-
կերտը՝ վեց ժամ է: Արնիշը՝ ութը ժամ, Բենդի Մահին՝ ութը ժամ:
Նեվշեհիրը՝ երեք ժամ, Սեֆման Աբաղը՝ հինգ ժամ, Ֆերսենֆը՝ վեց
ժամ, Խոյը՝ 12 ժամ:

(էջ 422—428)

Մելիֆների և իշխողների դուրսյան մասին: Ֆարսից, Արմենից,
Ռումից հետո հանդես է գալիս Իսլամը: Խալիֆաների ժամանակ
սկզբնական շրջանում խաղաղությամբ երկրներ անվաճողը եղել է
նորին վսեմություն Ղիազ-բին Ղիմր: Աբասյան պետության թուլա-
ցումից հետո հրապարակ են եկել և տիրապետություն հաստատել
բռնակալ մելիքները: Դրանցից իր սուլթանական իշխանությամբ
հայտնի էրզրումի Սիլիկյան պետությունն է, որը երևան է եկել
556 (1160) թվականին: 559 (1163) թվականին վրացիների հետ
ծագած մեծ պատերազմում նա իր երևելիների հետ գերի ընկավ:
Նրա քույրը Շահ Բանուն Խաթունն է, որը Սուլեյման բին-Իբրա-
հիմ-բին Սուլեյմանի կինն էր: Սա հայտնի է Ախլաթի տեր և Շահ
Արմեն անուններով: Վրացիները մեծ նվերներ ուղարկելով, ազա-
տեցին էմիր Սալիկին: Հետո Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկը էր-
զրումի վալի կարգվեց: Նրանից հետո 598 թվականին Ռյուքնեդ-
դին Սուլեյմանի Սելջուքին գրավեց էրզրումի վիլայեթը: Հիշյալ
Մելիքշահ Սուլեյմանը պատերազմի դուրս գալով վրացիների դեմ,
նրանց պարտության մատնեց: Մելիք Մուհամմեդից հետո էրզրու-
մի իշխողը դարձավ Չաքտեղ անունով մի մարդ: Հետո 598 (1201)
թվականին Սելջուկյան ճյուղից Երզնկայում և Քեմախում առաջա-
դավ Մենգուչիեի պետությունը: Սրանցից սուլթան Ալի-Արսլանը
այս վիլայեթը տվեց Մենգուչ Ղազին, իսկ հետո՝ Ֆախրեդդին
Բահրամշահ բին-Դավիդ բին-Մենգուչին: Սրա որդի Մելիք Դավի-
թը անցավ նրա տեղը: Վերջապես, 728 (1327) թվականին երևան
եկավ Բենի Չոբանի պետությունը և նրանցից նշանավոր դարձավ
Թիմուր Դաշը: Զենգիզյանի պետությունից էբու Սաիդը գրավեց
էրզրումը: Էբու Սաիդի մահանալուց հետո 738 (1337) թվականին
էրզրումում վալի դարձավ Թիմուր Դաշի որդի Շեյխ Հասանը:

Մելիք էշրեֆը մի բռնակալ և դաժան անձ էր: Սրա ժամանակ
Կազի Մուհեդդին Բարդայի անունով մի բարեպաշտ անձնավորու-
թյուն, նրա բռնությունից ազատվելու համար, փախավ Խանի բեյ
խանի մոտ: Հիշյալ խանը նրան հովանավորեց: Մելիք էշրեֆը մե-
ծաքանակ զինվորներով նրա վրա գնաց: Պատմում են, որ երբ նա
Թավրիզ հասավ, Աստծու հրամանով սոսկալի խավար տիրեց, ա-

հավոր քամի բարձրացավ, որի հետևանքով բոլոր զինվորներն ու ձիերը իրար բախվեցին: Երբ Մելիք էշրեֆը պարտվեց, հակառակորդները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Հետո 809 (1406) թվականին երևան եկավ Ակ-Կոյունլուն (որը Բայենդուրի էլ է կոչվում) և նվաճեց վիլայեթը: Նրանցից Օսմանը, որը Թիմուրին է հասնում, Ռումի քաղաքների վալի նշանակվեց: Հետագայում, Իսքենդեր բին-Կարայուսուֆի սպանվելուց հետո, որդին՝ Յակուբը, էրզրումում մնաց իշխանության գլուխ: Ալ-Օսմանիներից սուլթան Սելիմը, պատերազմելով Շահ Իսմայիլի դեմ, հաղթող հանդիսացավ և այդ կողմերը նվաճեց: (էջ 428—429)

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Տրապիզոնի և Բաթումի սանջակները միանալով կազմել են բեյլերբեյություն: Սանջակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 կըլըջ, 54 զեամեթ և թեզքերեով ու առանց թեզքերեի 398 թիմար, ըստ օրենքի, ջեբեկուներով միասին 700 զինվոր: Բերդերի թիվը հասնում է 14-ի: Այս էյալեթի երկարությունը 5—6 օրափնաց է, լայնությունը՝ երեք օրափնաց: Հսկա և դժվարանցանելի լեռները իրենցից ներկայացնում են մի մեծ լեռնաստան, որի կարևոր մասը ընկած է ծովեզրյա շրջանում: Այս լեռները ծածկված են անծայրածիր անտառներով: Որոշ խճուղային ճանապարհների վրա երկու լեռնային գետակների շրջակայքում, երևում են վայրի խաղողի թփեր, որոնք ձողերով իրար են կապված ու միացված: Էրզրումի շրջակայքը լեռնային է և մինչև էրզրումի սահմանը ընդհանրապես զառիվայր է: Կաղաններն են՝ էթեկբան, Երդուլը, Ակշակալան, էրխոհը, Օֆը, Փլադանան, Թրիպուլին, Ռեհվեին, Ռիզեն, Սուրմենեն, Թուրլը, Կիրասունը, Քեշաբը, Քորթունը, Քունիյեն, Մազկեն, Մայիրը, Միավերին, Յովաբուլին (այլ անունով՝ Քորեյլե) և Լեջեն:

Տրապիզոնի բնութագիրը. այս վիլայեթն ունի շատ գեղեցիկ և պտուղներով հարուստ վայրեր: Առատ են ընկույզը, կաղինը, խընձորն ու տաճը և բազմատեսակ լեռնային պտուղները: Տրապիզոնը գտնվում է Սև ծովի արևելյան անկյունում և հանդիսանում է այս վիլայեթի գլխավոր քաղաքն ու բերդը: Բնակիչների մեծ մասը լեզգի ցեղից է, որոնց ժողովուրդը անվանում է լազ: Լեզգիի լեռները գտնվում են Տրապիզոնի արևելյան և հարավային կողմերում: Այս լեռները Դադստանում, մինչև Բաբ էլ-Էբվաբը հասնող լեռները, Կըյթաբի, էլսեսի և Ալբերգի (էլբրուսի) լեռների հետ միանալով, անցնում են Վրաստանից և հասնում մինչև Եփրատի:

ու Տիգրիսի եզերքները: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ մեգրել, վրացի, աբազա, շերքեզ, լազ, մուսուլմաններ և անհավատներ (քաֆիրներ): Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին: Տրապիզոնի մոտ ապրողները կոչվում են լազ: Տրապիզոնի արևմտյան և հարավային կողմում եղած Զինի լեռներում լազ ցեղի հետ միասին ապրում են թուրքական ցեղեր: Լեզուն թուրք և աջեմ լեզուների խառնուրդ է: Աջեմի շահին աստված համարող ռաֆրզիներ են:

Տրապիզոնը ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով քաղաք է: Հյուսիս-արևելքում է գտնվում Սուխումը: 865 (1460—1461) թվականին, երբ էբու էլ-Ֆեթհ⁵⁵ սուլթան Մուհամմեդ խանը գրավեց այս քաղաքը, Կըզըլ Ահմեդ բեյը փախավ և գնաց Ուզուն Հասանի մոտ: Այդ նույն թվականին նվաճվեց Կասթեմունին, Տրապիզոնը և Սինոպը: Կազմակերպվեց սրբազան պատերազմ⁵⁶ դեպի Վրաստան:

Տրապիզոնն ունի երկու պարսպով ամրակուռ բերդ: Պարիսպներից մեկը կոչվում է աշտարակ, որն իրենից ֆերկայացնում է մի ամուր բերդ և ունի ուրբաթօրյա աղոթքի ջամի: Բերդն ունի պահապաններ և հյուսիսային պատի մեջ՝ պարսպին նայող մի դուռ: Բերդի հարավում կա մի փոքր դուռ, որը բացվում է միայն կարիքի դեպքում: Միջին պարսպի վրա ունի չորս դուռ, մեկը՝ արևելելյան պատում, դեպի Միջին պարիսպը բացվող Ենի-Ջամիի դուռն է: Երկրորդը արևելյան պատի վերջում է և կոչվում է Դաբադխանայի դուռ, որից դուրս կա խաղախորդարան: Այս դռան առաջից հոսում է մի փոքր գետակ, որը գալիս է ընդարձակ հովտից: Այս գետի վրա կառուցված է մի մեծ կամուրջ: Արևմտյան պատի մեջ եղած դուռը կոչվում է Զինդան-Կափուսու: Տրապիզոնի բանտը կառուցված է այս դռան մոտ: Պարսպից դուրս, ընդարձակ ձորի միջով մի փոքրիկ գետակ է հոսում: Երեք արշին երկարությամբ քարոկիր հիմքի վրա, խոշոր գերաններով կառուցված կամրջի վրա գտնվում է Զղանուսի դուռը: Զորորդ դուռը՝ հյուսիսային պատում, բացվում է դեպի Ստորին պարիսպը: Սա կոչվում է Ստորին բերդի դուռ: Այս միջին պարսպի մզկիթը, նախքան նրա գրավումը, քրիստոնեական եկեղեցի է եղել: Գրավումից հետո սուլթան Մուհամմեդը վերածել է ջամիի: Այս ջամիին կից կա մի մեդրեսե՝ իր խցիկներով միասին, որը կառուցել է սուլթան Մուհամմեդը: Միջին պարսպում կա երկու բաղնիք, որոնցից մեկը կառուցել են քաֆիրները: Ստորին պարիսպը քառակուսի ձև ունի և հյուսիսային պարսպի որոշ մասերը անմիջապես ծովին են կապած: Այս պարիսպն էլ

ունի շորս դուռ. մեկը Զղանայի դռան կողմն է, մյուսը Սյուրխա-
նեն է, որից զուրս, ծովեզերքին, քրիստոնյաների թաղամասերն
են։ Երբորդը Մոլոզի դուռն է, որը բացվում է դեպի ծով։ Չորրորդը
Մուսխաննի դուռն է, որտեղ մեղրամոմ են պատրաստում...

Այնուհետև հեղինակը մանրամասներեն հիշում է Տբալիզոնի բամիները և
մեղրեսներու։

...Այս քաղաքում կան բազմատեսակ պտուղներ՝ հունար, կե-
ռաս, տանձ, որից հայտնի են «բեյ-արմուտի» և «գյուլաբի-արմու-
տի» տեսակները, սինապի խնձորը, դեկթուի խաղողը, բասրնջանի
թուզը, աննման նուռը, թուրունջը։ Տրապիզոնում աճում է սև կե-
ռասի նման համեղ մի պտուղ, որը կոչվում է «կարա-եմիշ» (սև-
պտուղ)։ Տրապիզոնի ծովում որսում են բազմատեսակ ձկներ, ո-
րոնցից են մեբլե ձուկը, մեղզիտ ձուկը, վահանաձուկը։ Տրապիզո-
նի ծովերում առամսինի օրերին»³⁷ որսում են փոքրիկ ձկներ։ Տրա-
պիզոնի ժողովուրդը «խամսին» բառը աղավաղելով, այդ ձկան
«խարսի» ձուկ է ասում։ Խամսինի օրերին փոքրիկ նավակներով
այդպիսի փոքրիկ ձկներ որսացողները այնպիսի աղմկալի փող են
նվագում, որ ձայնը լսվում է 2—3 փարսախ հեռավորությունից։
Այդ փողի ձայնը լսողները, «խարսի ձուկը զուրս է եկել» ասելով
իրար են անցնում։ Իրականում այդ փոքրիկ ձկները դժվարամարս
են և ծանր։ Ամառվա ամիսներին հիշյալ ձկները կեղտոտ են լի-
նում և զգվելի հոտ արձակում։ Տներում որոշ անհանգստության
պատճառ են դառնում։

Կիրասունը Սև ծովի ափին, Սամսոնի և Տրապիզոնի միջև բն-
կած առանց պարսպի փոքրիկ քաղաք է։ Ունի մի մզկիթ և շու-
կաճներ։ Հարուստ է ծառաստաններով ու այգիներով։ Տրապիզոնից
երեք օրադնաց դեպի Արևելք, լեռան վրա կա մի ավերակ բերդ։
Ներկայումս այս քաղաքի ծովեզրյա մասում գտնվող մի փոքր
լճից սարդիոն անունով հայտնի թափազին քար է հանվում,
որը նման է Ծմենի քարին։ Ստացվում են նաև այլ քարեր։

Ռիզեն գտնվում է Տրապիզոնի և Քունիայի միջև, հարթ վայ-
րում։ Ունի ծովեզերքին նայող պարիսպ։ Արտադրում է բարձրո-
րակ շապկի կտավ, որը հայտնի է «Ռիզեի բեղ» անունով և օգ-
տադործվում է իրրև նվեր։ Ռիզեի գետակը հոսում է շուկայի
միջով։

Քունիայի լիվան գյուղաքաղաք է։ Գտնվում է Վրաստանի սահ-
մանի վրա։ Ունի ծովեզրյա մի բերդ։ Կազաներն են՝ Աքիևա, Էր-
խեի, Սումլե, Վիհե։ Այստեղից հոսում է Ճորոխ գետը և թափվում
Սև ծովը։ Նահիյեում աճում են բազմատեսակ ծառեր։

Ռարումի լիվան: Այս լիվան մոտ է Գորելին (Դուրիա): Տրապիզոնի և Բայբուրդի միջև է գտնվում Յայլա Մեսչիդի լեռը, որը հարուստ է անուշահամ ջրերով: Լեռը մշտապես ձյունով է ծածկված: Այստեղ հին ձյունների մեջ ապրում է մի տեսակ փոքրիկ կենդանի: Ուշադրությամբ դիտելիս կարելի է նկատել այդ կենդանու շարժումը սառույցի մեջ: Կա նաև մի տեսակ որդ, որից ծծելու դեպքում դուրս է գալիս զուլալ ջուր: Այս լեռներում կա մի հին մզկիթ, որը կոչվում է Յայուի մզկիթ: Տրապիզոնի հարավային կողմում, երկու փարսախ հեռավորության վրա գտնվում է Խոշ-Օղլան լեռը: Մեծ և փոքր լեռնաշղթաների ստորոտից հոսող դետր բարեկարգել է Խոշ-Օղլան անունով մի անձնավորություն: Նա կառուցել է նաև Ռաբաթը⁵⁸, տրապիզոնցիները այս լեռը անվանում են Աղաջ Բաշը: Երկարությունը 50 փարսախ է: Տրապիզոնից Բայբուրդ տանող ճանապարհը այս լեռան կենտրոնից է անցնում: Ունի մի նեղ դուռ, որտեղից բացի, այլ տեղերից անցնել չի կարելի: Դուռը պահպանելու համար կառավարությունը կարգել է մի շարք գյուղական ռայաներ: Տրապիզոնից մեկնողը առանց քաղաքի իշխողից ստացած գրությունը պահպաններին ցույց տալու՝ չի կարող անցնել: Խոշ-Օղլան գետը գալիս է Աղաջ Բաշը սարից, անցնում է Տրապիզոնից և թափվում ծովը: Սուրմենեի գետը, Օֆ գետը, Ռիզե գետը, Աթինե գետը (կոչվում է նաև Սոյուք-Սու) վերոհիշյալ գյուղաքաղաքների մոտ նույնպես թափվում են Սև ծովը: Ֆաշ գետը (Ռիոն) մեծ գետ է, որը ծովն է թափվում Ֆաշի (Փոթիի) մոտ: Այս բոլոր գետերը սկիզբ են առնում Վրացական լեռներից: (էջ 429—431)

* * *

Քյաթիր Չելերին Միշագետի (Մեսոպոտամիա) նկարագրության մեջ մանրամասն խոսում է երեք էյալեթների՝ Ռակայի (Ուրֆա), Մուսուլի և Դիարբեհիսի մասին: Դրանցից բերվում են Դիարբեհիի էյալեթին վերաբերող նյութերը:

ԳԻՍՐՐԵՔԻՐԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը գտնվում է Տիգրիս գետի երկու եզրերին: Արաբական ցեղերից Բեթր Բին-Վայիլ Բին-Կասեթը այս երկիրը ֆարսերից զրավեց և Դիարբեհի անվանեց: Սահմաններն են. արևելքից՝ Վանի էյալեթը, հյուսիսից՝ էրզրումը, արևմուտքից՝ Սվազը, Հարավից՝ Ռական և Մուսուլը: Բաժանված է 19 սանջակի և հինգ «հյուքյումեթի»: Սանջակներից ութը բուրդ բնյերի աննշանակելի և անհրաժարելի «օջաքլըքներ»⁵⁹ են: Օսմանյան սանջակներն են. Արդնի, Ակշա Կալա, Ամեդ, Չմշկեզեֆ.

(Զմշկածագ), Հիսնի Քեֆ, Խաբուր, Խաւփուր, Սղերտ, Սենջար, Սիւերեկ, Մեֆարկին, Մագկերտ, Նիսիբին: Օջաքլըք հանդիսացող սանջակներն են. Արակ, Փերբեք, Թերջիլ, Ջաբալֆուր, Չերմիք, Սադման, Կուլք, Մեհրանի: Հյուսիսայիններն են. Էֆիլ, Փալու, Ջեզիրէ, Խեզու, Գենջ: Այս էյալեթը 7030 կըլըջ է: Ունի 688 զեամեթ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Քուրդ բեյերից բացի՝ ջեբելուներով միասին, տալիս է 1800 զինվոր: Ամեղի լիվան փաշայի սանջակն է և 500 ազադի մեվլեվիություն է: Կազաններն են՝ Ջոնքեշ, Սալեր, Թելեք, Մարտին, Մալազկերտ, (այլ անունով՝ Մազկերտ), Մաքիր, Միդուն, Հինի (այլ անունով՝ Հունի):

Ամեղի լիվան: Այս քաղաքի մեծ պարիսպը սև քարից է կառուցված: Բոլոր շինություններն ու թաղամասերը գտնվում են պարսպից ներս: Պարիսպը ունի չորս դուռ՝ Մարդինի, Դաղկափուսու, Շաթի և էրզրումի: Ներքին բերդում կան բազմաթիվ ջամիներ, մեդրեսներ, բաղնիքներ, բարեգործական շինություններ և տներ: Ներքին բերդը գտնվում է քաղաքի մի բլրի վրա, որն իր սուլթանական պալատով, որոշ շինություններով և թաղամասերով ամրակուռ մի բերդ է: Քաղաքը կառուցված է հարթ վայրում, իսկ ծայրամասում գտնվող ներքին բերդը նայում է Շաթից այն կողմն ընկած դաշտին: Բերդի ներքևում, Շաթի եզերքին տարածվում են սեխի բոստանները: Երբ գետի ջուրը նվազում է, ամենքը իրենց հատուկ հողերում, քարքարոտ և ավազոտ վայրերում եղած առանձին հողամասերում սեխ են ցանում: Վերցնում են որոշ քանակությամբ քար, մի ասի աղավնու ծերտը խառնում են 5—10 հատ սեխի սերմի հետ և ցանում են քարքարոտ ավազի մեջ: Սեխը այստեղ չափազանց համեղ է: Բնակիչները սեխի սեզոնին գնում են բանջարանոցները, եղեգից հյուղականներ են սարքում և բաղնիքի (սարմաշըք) ու վրանածաղկի գմբեթներով զարդարում: Այնուհետև, որոշ ժամանակով հավաքվում են և կեր ու խումով զբաղվում: Այս քաղաքում գինվորների համար կան ձմեռելու պայմաններ: Սերդարները հաճախ ձմեռել են այստեղ: Ամեղից դեպի հարավ, Մուսուլի կողմում, Շաթի վրա կա մի քարաշեն կամուրջ:

Մարդինը գտնվում է Ամեղի հարավ-արևմուտքում: Բերդը գտնվում է մի լեռան վրա: Գետնից մինչև բերդի գագաթը երկու փարսախ է: Այդ բերդն անհնար է բռնի ուժով գրավել: Այս լեռան մեջ կան ապակու հանքեր...

Սաղրըր Մարդինին մոտ մի գյուղաքաղաք և բերդ է, գտնվում է Ամեղից երկու օրագնաց հարավ: Տիգրիսը անցնում է սրա մոտից:

Հիգանը հարուստ է ծառերով: Հատկապես շատ են կաղնու ծառերը: Լեռների միջև ունի մի բարձր բերդ:

Մեֆարկինը (այլ անունով՝ Միաֆարկին) Դիարբեքիի հիմքն է: Այգիներով և պարտեզներով նմանում է Նիսիբինին... Մուսուլից Միաֆարկինով Հիսնի Քեյֆ տանող ճանապարհը վեց օր է տևում: Կա նաև Մարդինով զնացող ճանապարհ: Հյուսիսում, ութ օրվա հեռավորության վրա կա մի լեռ, որի լանջին էլ գտնվում է Միաֆարկինը:

Հիսնի Քեֆը (կամ Հիսնի Քեֆան) մեծ քաղաք է, ընկած է Շաթի արևելյան եզերքին: Բերդը գտնվում է քաղաքի հյուսիսում, զետի եզերքին, բարձր ժայռոտ լեռան վրա: Քաղաքի և բերդի լեռան միջև կա մի կամուրջ: Այս քաղաքն ունի շատ հիանալի խաղող, որը «Հիսի խաղող» է կոչվում: Այդ քաղաքը կառուցել է Հիսնի Քեյֆի առաջին էմիր Մերդ Մահմեդն, որը եղել է քրդերի էյուբյե ցեղից...

Անցյալում Հիսնի Քեֆը կոչվել է Ռես-էլդուլ: Բերդի հիմնադիրը եղել է Քեֆան, որի անունով էլ կոչվել է Հիսնի Քեֆա... Նահիյեններն են՝ Բեշերի, Բեհրդի, հենգեկի, Թուր, Մեհլերի, Փեսենգիդե...

Նիսիբինի լիվան: Այս քաղաքի հյուսիսային կողմում կա մի մեծ լեռ, որից սկիզբ առնող զետը անցնում է Նիսիբինի մոտից: Նիսիբինը նշանավոր է իր բանջարանոցներով: Ասում են, այս զետի ափերին կա մոտ 40 հազար բանջարանոց: Նիսիբինին հատուկ է սպիտակ վարդը. կարմիր վարդ բուրրովին չկա: Նիսիբինի լեռը կոչվում է Զեբլի Զուտի: Ըստ ավանդության, Նոյի տապանը վեց ամիս և ութ օրից հետո այս լեռան վրա է նստել: Կարիճները սպանիչ են և ահարկու: Դարա գյուղում Բսբենդերը (Ալեքսանդրը) պատերազմել է Դարեհի դեմ և այդ կապակցությամբ այս գյուղը Դարա (Դարեհ) անունն է ստացել: Ներկայումս էլ գյուղ է...:

Սենջաբի լիվան գտնվում է Նիսիբինի հարավում: Զեզիրեում, Սենջաբից բացի, ոչ մի տեղ արմավ չկա: Սենջաբի և Մուսուլի միջև տարածությունը երեք օրագնաց է...

Սղեբտի լիվան Դիարբեքիի քաղաքներից է. գտնվում է լեռան վրա, Տիգրիսի հյուսիս-արևելքում, Տիգրիս-Շաթին մոտ. շրջապատը հարթավայր է: Միաֆարկինի և Սղեբտի միջև տարածությունը մեկ և կես օրագնաց է: Միաֆարկինը Սղեբտի հյուսիսում է: Սղեբտի և Ամեդի միջև տարածությունը չորս օրագնաց է: Սղեբտի բնակիչները խմում են այդ զետերի ջուրը: Սղեբտը շատ հարուստ է թուզով, նոռով և խաղողի որթատունկով: Շատ համեղ է

այս քաղաքի խաղողը, որ կուլում է Շաֆիի խաղող: Բոլոր ծառերն այստեղ աճում են անձրևի ջրով:

Սղերտը գտնվում է Մուսուլի հյուսիս-արևելքում: Սրանց միջև եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Բիթլիսի գետը գտնվում է Սղերտի հարավում, կա ևս մի փոքր գետ, որը միանում է Բիթլիսի գետին:

Ձերկի բերդը նույնպես գտնվում է հարթավայրում: Սրա վերևի մասից հոսում է Բիթլիսի գետը:

Խարփուրի (խարբերդի) լիվան: Բերդաքաղաք է մի լեռան վրա: Երջակայքում կա մի լճակ: Ունի ընդարձակ դաշտավայր: Սրա վերջավորությունը միանում է փերթեքի և Չմշկեղեքի սահմաններին: Խարբերդը կոչվում է նաև Հիսնի Զիյադ: Գտնվում է Մալաթիայից երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սրան է ենթարկվում Բաղի նահիյեն, որը շատ մոտ է Ամեղի ու Խարբերդի միջև գտնվող Շեմիսաթի երկրին:

Էրզանիի լիվան կաղա և էմիրություն⁶⁰ է Խարբերդի և Ամեղի միջև: Մոտակա լեռան վրա կա մի բերդ: Ունի նաև նահիյեներ: Բերդի ստորոտում Գյոքեք անունով մի լիճ կա:

Սիվերիկի լիվան կաղա և էմիրություն է: Գտնվում է դաշտավայրում, Ամեղի, Կարաջա Դադի, Եփրատի ու Շաթի միջև:

Չմշկեգեֆի (Չմշկածագ) լիվան Ամեղի կողմում, Եփրատ գետի ափին, մի քանի նահիյեներ ունեցող էմիրություն և կաղա է: Բուն Չմշկեգեքը կառուցված է Եփրատ գետի ափին: Լեռան կողին կա բերդ, որի մի կողմը դաշտավայր է: Անցյալում եղել է մեծ վիլայեթ, որից կազմվել էր Քուրդիստանը: Տիրակալը իշխում էր 32 բերդի և 15 նահիյեների վրա: Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ զրանցվեց իբրև վիլայեթ և Չմշկեգեքի կասաբա: Սաղմանի նահիյեն և Ջեղերեի ոչխարի հարկը⁶¹ կայսերական խասին կցելուց հետո, վիլայեթը բաժանվեց երկու էմարեթի, 14 ղեամեթի և թիմարի: Հետագայում, սուլթան Սուլեյմանը Սաղմանի նահիյեն դարձյալ բաժանեց և շնորհեց Չմշկեգեքի որոշ իշխանների որդիներին: Այդ երեք էմարեթներն են՝ Մեջենկերտը, Փերթեքը և Սաղմասը: Փերթեքը օջաբլըք է, դաշտային կողմը բաց է և ընդարձակ:

Ձերմիֆը գտնվում է Սիվերեկի մոտ, երկու լեռան միջև, Եփրատ գետի նուշար անցքի դիմաց: Սա էլ օջաբլըք է:

Ջարաֆշուր (Ծապաղջուր) օջաբլըք է Էրզրումի կողմում, Մուրադ գետի եզերքին:

Քերօփլը օջաբլըք է, Հանիից դեպի Ամեղ տանող ճանապարհին,

Մուրադ գետի մոտ, մի լեռան վրա: Փենբուկլի գետը սկիզբ է առնում Թերջիլի լեռներից հոսող Սեյիդ Հասան գետից, ներքևում խառնվում է Շաթի գետին:

Արաբը գտնվում է Թերջիլի մոտ, Մուշի, Ֆելեթի և Թերջիլի բերդերի միջև ընկած մի դաշտում: Օջաբլըք է: Սալաթ գետը բխում է լեռան մի անկյունից և թափվում է Փենբուկլի գետի մեջ: Մեֆար-կինի և Ամեդի դիմաց, երկու լեռան միջև, Ալթուն Սույու կամրջի գետի վրա ավերակ մի կասաբա է:

(էջ 436—439)

Այնուհետև հեղինակը մանրամասներ են խոսում է քրդական շրջանների, նրանց կարևոր կենտրոնների և այդ տեղերում ապրող բազմաթիվ քուրդ աշիրեթների մասին: Քրդական նահիյեների շարքում հիշում է Հիթեմի նահիյեն և նշում. «բնակիչների մեծ մասը և ռայաները հայեր են»...

Շախի նահիյեի բնակիչները նույնպես հայեր են... Դիրանդեի նահիյեի լարկեն բերդի որոշ բնակիչներ արաբ են... Այս կողմերի հայերը մեծ մասամբ արաբերեն են խոսում...

(էջ 440)

Քուրդ աշիրեթների մասին խոսելուց հետո հեղինակը շարունակում է.

Լեզուները: Այս էյալեթում խոսում են արաբերեն, թուրքերեն, ֆարսերեն և հայերեն: Մուսուլմանները պատկանում են Հանեֆի և Շաֆիի դավանանքին: Քրդերը բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մի մասը մուսուլմաններ են՝ Հանեֆի դավանանքից, իսկ մի մասը՝ անհավատ (քյաֆիր) եզդիներ:

Ճանապարհները: Դիրաբեքիրից մինչև Հալեպ՝ Ջանֆեզայի արոտավայրը, երկու ժամ է, Կըզըլ-Թեփեն՝ չորս ժամ, Կոջա-Դաղը՝ երեք ժամ, էլմալուն՝ երեք ժամ, Աջի Կյուլը՝ երեք ժամ: Աբեգունի ճանապարհը քարքարոտ է: Ունի սառը ջրեր: Հեռավորությունը վեց ժամ է: Ջելաբ գետը՝ չորս ժամ է, Ռեհանը՝ հինգ ժամ, Ուջփինարը՝ յոթ ժամ: Շեկեֆ խանի (այլ անունով՝ Բեշ Թեփեի) ճանապարհներին գեղեցիկ, հորդառատ աղբյուրներ կան: Մեշհետի աղբյուրի դիմաց երեք ժամ տևող գեղեցիկ ճանապարհի վրա կան սառը ջրեր...

Դիրաբեքիրից մինչև Մուսուլ՝ Կարա Քյոփրուն, երեք ժամ է... Դիրաբեքիրից Վան՝ Ափա-Չալը, երկու ժամ է... Բիթլիսը՝ հինգ ժամ է, Դատվանը՝ հինգ ժամ է, Քյարմուխը՝ հինգ ժամ, Ադիլջեվազը՝ վեց, Արճեշը՝ երեք, Կաբա Քյոլը՝ չորս, Բենդի Մահին՝ չորս, Վանը երկու ժամ է: Դիրաբեքիրից Մալաթիա՝ Շելբե գյուղը, երկու

ժամ է: Կարա Քյոփրյուն (այլ անունով՝ Մալանը) ճանապարհը այդ մենզիլից Դեվե Բոյնու կոչված վայրից մինչև էրզանի վեց ժամ է...*
(էջ 441—442)

Դիարբեքիի վիլայեթից հետո Քյաթիր Չելեքին անցնում է Ռակայի (Ուրֆա) էյալեթին: Մանրամասն կանգ է առնում Բաղդադի էյալեթի, իսլամական խալիֆայությունների, Արաբական թերակղզու և նրա գլխավոր կենտրոնների վրա: Այդտեղից անցնում է Սիրիային ու Պաղեստինին, և հետո խոսում է Մարաշի և Ադանայի էյալեթների մասին:

ՄԱՐԱՇԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս երկու էյալեթների մի մասը պատկանում է Փոքր Արմենիային, իսկ մյուս մասը՝ Շամի երկրին: Այդ երկու էյալեթները Շամին սահմանակից լինելու պատճառով, նրանց նկարագրությունը տալիս ենք միասին: Մարաշի վիլայեթում ապրում է Զյուլկադերիյե ցեղը: Իսկ Ադանայի վիլայեթում իշխում է Ալ Ռամազան ցեղը: Ալ Օսմանը այդ մասերը նվաճելուց հետո, բաժանեց երկու էյալեթի: Սահմաններն են. հյուսիսային կողմից՝ Կարամանի վիլայեթը, արևելյան կողմից՝ Եփրատ գետը և Ուրֆայի վիլայեթը, հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Ադանան և Զիհան (Զիհուն) գետը: Սահմանները հետևյալներն են. Մարաշ (փաշայի սանջակն է), Կարսի-Զյուլկադերիյե, Մալաթիա, Այնթաբ և Սիմսաթ:

Մարաշի լիվան էյալեթի մայրաքաղաքն է և հինգ հարյուր ակշայով մեվլեվիություն է: Մարաշը մեծ քաղաք է և ունի բազմաթիվ ջամիներ ու մզկիթներ, մեդրեսաներ և թեքիյաներ, բաղնիքներ, շուկաներ, փառավոր տներ: Ցածրագիր բերդը գտնվում է բարձր բլրի վրա: Հսքի-ջամի կոչվող մեծ մզկիթի մոտ կա դատարան և մի պալատ փաշաների համար: Այս քաղաքում կան գետեր, կանաչ տարածություններ, բազմաթիվ ծառեր: Նահիյաներն են էլ-բիստանը, Բիհիսնին, Բազարջը, Հարունիյեն, Բերքանը, Կարա Հասանալին, էնդերունը, Չեմաթնին, Քյուրքերը, Ջենլիքը, Ջամուսթլին, Փեշլին, Ենիջեն, Կոզու-Քեմիրը, Կարթան և Իսլամեքլուն: Ստամբուլից Մարաշ գնալիս պետք է անցնել այդ նահիյաներից:

Մի քանի գյուղերի և անբարերեր վայրերի բնակիչները քոչվոր են: Այդ գյուղերը հանդիսանում են ռայաների յուրթերը:

Մարաշ քաղաքը կառուցել է Հարուն Ռեշիդը. այն գտնվում է Ռուքան լեռան կողմում, Քենիսեից 12 մղոն հեռավորության վրա:

Փազարցրֆը մոտ է Մարաշին, ունի հոսող ջրեր և զբոսավայ-

* Այս և նախորդ հատվածում ժամերով ցույց տրված հեռավորությունները ճիշտ չեն. հավանաբար տպագրական սխալ է:

րեր: Այստեղ կա մի լիճ, լճի վրա էլ շարժուն մի գյուղ: Եղեգների և սեզերի արմատները իրար խառնվելով, ժամանակի ընթացքում ծածկվել են փոշով ու հողով և առաջացրել հարթ լաստի նման մի կղզի:

Որոշ թվով ջուլհակ հայեր հարդից և սեզից տներ են շինել և ապրում են այնտեղ: Հետագայում դրանց թիվը ավելացել է և վայրը վերածվել է գյուղի: Բոլոր բնակիչները ջուլհակներ և հայ քյաֆիրներ են: Այդ դյուզը քամուց շարժվում է և լճում այս ու այն կողմ լողում:

Էլբիստանը Մարաշից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա բարեշեն մի քաղաք է, որը բազմաթիվ ընդարձակ գյուղերով կազմում է մի առանձին կազա: Քաղաքը կառուցված է դաշտավայրում: Նահիյեներն են Սարդեսը, Սեդրնան, Ահսենդերը, Օրթան, Նեբաբեթը, Ջեթեթը (այլ անունով՝ Ջեմաննի): Գտնվում է Մարաշից ինը փարսախ հեռավորության վրա, Արմենիայի սահմանում: Պարսպը քարից է...

Բիհիսնին Մարաշի նահիյեներից մեկի կազան է, որ գտնվում է Մարաշից Կայսերի տանող ճանապարհի վրա: Ունի մի փոքր գետ, բանջարանոցներ, շուկաներ, մզկիթ, ջամի և բազմաթիվ բարեգործական շինություններ: Գտնվում է Այնթաբից հյուսիս-արևմուտք երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Դուբազը, Գուզե Բաշը, Սոմալի կազան, Ջեմաթնի նահիյեն, Չուրսեթը, Փինար Բաշըն:

Ջուլկադերիյե-Կուրսի լիվան կազա է և գյուղաքաղաք: Մսիսը՝ գտնվում է նրա արևելքում՝ չորս ժամ հեռավորության վրա: Փոքր բերդ է: Չմուսն ամիսներին այստեղ են ձմեռում քոչվոր թուրքմենները. այդ ժամանակ այս կողմերը բազմամարդ է լինում. ամռանը այստեղ ոչ ոք չի լինում, քանի որ բոլորը բարձրանում են յայլաները:

Այնթաբի լիվան: Գեղեցիկ է այս քաղաքը: Ունի ժայռի վրա փորված բերդ: Առատ են ջրերն ու բանջարանոցները: Նահիյեի կենտրոնն է: Ունի գեղեցիկ շուկա: Գտնվում է Հալեպից դեպի հյուսիս, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Մոտակայքում գտնվող Դելուք բերդը ավերակ է: Հայտնի է սպիտակ բեքմեզը (ռուպ), որը կտրում են դանակով: Անվանի են սրա աղեղը և թամբը, իսկ մրգերից՝ ծիրանն ու խնձորը, որի մեկ հատը մի օխա է կշռում: Այնթաբը գտնվում է Բիհիսնեի հյուսիս-արևելքում, դրանից երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Թելը, Իշարը, Ուրբանը, Քերշը, Սիրաշը:

Սիմսարի լիվան գտնվում է Եփրատի եզերքին: Սրա ցանք-սերը ջրովի են: Ընկած է Կալայի Ռումի արևմուտքում և Հիսնփ-Մանսուրի հյուսիսային կողմում: Սրանց միջև եղած տարածութ-յունը քիչ է: Կալայի էլենջմի կոչված տեղից Եփրատի և Մենիջի կամրջի հեռավորությունը քսան մղոն է: Նախապես Կալայի էլենջ-մի կոչվում էր Հիսնի Մենիջ, հետո Կալա անունը ստացավ: Սուլ-թան Մահմուդ բին-Ջենգիի կառուցած այս կամրջի վրայից կարե-լի է անցնել ազատ կերպով: Այս կամրջից մի օրագնաց դեպի վեր գտնվում է Հիսնի Հեգայան: Նահիյեններն են Կարսը և Ռեշվանը:

Մալաթիայի լիվան Եփրատ գետի արևմուտքում, ընդարձակ դաշտի վրա հնագույն քաղաք է: Ունի շուկա, բաղնիք, խաներ և ջամիներ: Հարավային կողմում, լեռների լանջերին կան անթիվ պարտեզներ և առատ ջրեր: Ամռան ամիսներին բնակիչներն, ընդ-հանրապես, քոչում են դեպի այդ պարտեզներն ու յայլանները:

Ունի ավերակի վերածված մի պարիսպ: Սուլթան Մուրադ IV-ի սիլահդարը՝ Մուստաֆա փաշան, այստեղ մի խան շինել տվեց: Գտնվելով Ստամբուլից արևելք տանող ճանապարհի վրա, ունի աշխույժ երթևեկություն: Այստեղից կես փարսախ արևելք՝ ճա-նապարհը տանում է դեպի Եփրատ, որտեղից պատրաստի նավե-րով կարելի է անցնել քաղաք: Այս քաղաքի դաշտը շրջապատված է լեռներով, որոնց վրա կան շատ ընկույզի և այլ ինքնաբույս պտղատու ծառեր: Մալաթիան ընկնում է այս լեռների հյուսիսում, որի մյուս կողմում էլ գտնվում է Սիսի վիլայեթը: Այս վայրերը ոռոգում է մի փոքրիկ գետ, որն անցնում է պարսպի մոտով: Բան-ջարանոցները այս գետի շրջապատումն են գտնվում: Մալաթիայի ցուրտը ուժեղ է:

Մալաթիայից Սվաղ երեք օրագնաց է: Դեպի հյուսիս-արև-մուտք, Մարաշ և Հալեպ գինվորական մենզիլով կարելի է գնալ ութ օրում: Մալաթիան ունի Քրիստոսի վանք անունով մի գետ, որի ափերից մինչև քաղաք՝ գետի ափերին կան այգիներով ու ծառաստաններով հարուստ 15 գյուղ: Բնակիչները բերքի ժա-մանակ 3—4 ամսով քոչում են այդտեղ: Ցերեկները քաղաքում են լինում, իսկ արևամուտին գնում են այգիները: Գիշեր ժամանակ քաղաքում 5—10 գիշերապահներ պահակություն են անում: Այս գետի եզերքին է գտնվում էսբոզիի կասաբան: Այս գետից բացի, Մալաթիայում կա նաև Բեքար Բաշը անունով մի գետ, որը Մալա-թիայում միանում է Դիրի Մեսիհի հետ և, Մալաթիայից հինգ մղոն հեռավորության վրա, թափվում Եփրատ գետը: Կա նաև մի այլ գետ, որ Թեխմե է կոչվում: Քաղաք տանող բարձր ճանապարհի

վրա, Մալաթիայից ոչ այնքան հեռու, այս գետի վրա կառուցված է Կրրք Գյոզ (քառասուն աշք) անունով մի կամուրջ:

Այս քաղաքում Բաթալ Ղաղիի ծննդավայր անունով մի տեղ կա, որը ուխտավայր է համարվում: 1056 (1646—1647) թվականին Մելեք Ահմեդ փաշան այդ վայրում քարաշեն մի գեղեցիկ կամար է կառուցել:

Մալաթիայի նահիյեներն են՝ Հիսն-Մասուրե, Դիվիրիևի, Շուրե, Մեղրուջաք, Թաշաբար, Թին Իլի, Քաթխե, Քերքեր, Ջույաշ: Մալաթիան հայտնի է անուշահամ խնձորներով...

(էջ 598—600)

ԱԴԱՆԱՅԻ ԷԼԱՅԵԹԸ

Ադանան փոքր էյալեթ է: Ունի երկու սանջակ՝ Սիսը և Թարսուսը, որոնք կցված են Կիպրոսին: Սիսը ավերակ է: Կաղաններն են Այասը (Բերենդիի հետ միասին), Ջիյակարը, Սարի Չամը՝ Սիսը, Աղիրը (Կենկի հետ միասին), Կարա Իսալուն, Կարա Կըշլուն և Յուրքերը: Սահմաններն են. հարավից՝ Ռուսի (Միջերկրական) ծովը, արևմուտքից՝ Սելեֆկեի վիլայեթը, հյուսիսից՝ Կարամանը, արևելքից՝ Մարաշի վիլայեթը:

Ադանան էյալեթի մայրաքաղաքն է և կադիոթյուն է համարվում: Այս քաղաքը կառուցել է էմիր-ուլ-Մյումինի⁶³ Ռաշիդը: Վերակառուցել է Մուհամմեդի կին Ռաշիդը: Քաղաքը գտնվում է Սիհուն գետի եզերքին, Թարսուսից 12 մղոն հեռավորության վրա: Սիհուն գետը Ջիհուն գետից փոքր է: Սիհունի վրա կա քարաշեն կամուրջ, որը հրաշալի շինություն է: Ադանայի ծանր օդի պատճառով բնակիչները մոտ վեց ամիս լինում են յայլաներում: Քաղաքում սեբիլի շինությունների⁶⁴ համար մնում են միայն մի քանի փակ խանութների և թաղամասերի պահապանները: Նրանց յայլաները գտնվում են երկու օրագնաց հեռու, լեռան վրա: Ռամազան Օղլուի յայլան գլխավոր ճանապարհի վրա է, իսկ բուն յայլան հանդիսանում է Թեքերի յայլան: Այստեղ են շինված Ադանայի բնակիչների տները, որոնք ամռան ամիսներին վերածվում են բարեշեն կասաբաների:

Սիսի լիվան նախապես բարեշեն էր և նշանավոր: Ներկայումս ավերակ է: Ինքը Սիսը բերդ է՝ երկարավուն մի լեռան վրա: Ունի երեք պարիսպ, մի փոքր գետ և բոստաններ: 726 (1325—1326) թվականին Սիսը Արմեն մելիքների քաղաքն ու իշխանության կենտ-

րոնն էր (մայրաքաղաք)։ Անցյալում Արմեն մելիքներից Սիսը հիմնել է Լավենը (Լևոն)։ Իսլամական սահմանի վրա գտնվող երկրնե-րից մեկն է։ Այն բոլոր վայրերը, որոնք մոտ են թշնամու երկրին, պուղուր⁶⁵ են կոչվում։ Սիսից մինչև Զերբեի գետը 24 մղոն է։ Մսիսեն և ներկայումս հայտնի Սիսը հիմնել են Ռաշիդի մի քանի ծառայողները։ Նահիլեներն են՝ Կավեր-կալեն և Մսիսեն։ Մսիսեն երկու քաղաք է։ մեկը կոչվում է Մսիսե, իսկ մյուսը՝ Քեֆր Բինա։ Գտնվում է Զիհուն գետի երկու եղերքին։ գետի վրա կա քարաշեն մի կամուրջ։ Քաղաքը նայում է դեպի Ռումի ծովը։ Ազա-նայից կես օրագնաց հեռավորության վրա դարձյալ կա մի կա-մուրջ, որի վերևի մասում մի խան է կառուցված։ Այս կամուրջը 949 (1543—1544) թվականին կառուցվել է մի քանի վաճառական-ների կողմից։ Կամրջի վրա բաջ (մաքս) է գանձվում։ Մսիսի մոտ, Զերլ էլ-նուր անունով լեռան վրա գեղեցիկ հակինթ (սյունբույլ) և գեղաժաղիկներ կան։ Այս լեռը Մսիսեից ձգվում է մինչև ծովեզերք։ Յիլան Կալասի և Շահմարան Կալասի կոչված լեռան վրա կա մի անբնակ պարիսպ...

Այնի Նավգերլ լեռան վրա մի քաղաք է. ունի բերդ և գետ. գտնվում է Սիսի և Թեյլ Հեմտունի միջև։ Այնի Ձերբեն Սիսից դե-պի հարավ գտնվող նինհեմայից մեկ օրագնաց է։ Թեյլ Հեմդունը ունի բերդ և պարիսպ։ Գտնվում է բլրի վրա։ Բերդից մի գետ է հո-սում։ Նինհեմանը՝ Զիհուն գետի հարավում, մեկ օրագնաց է։ Թեյլ Հեմդունը՝ Սիսից և նինհեմայից երկու օրագնաց է։ Հիսնի Հեմդու-նը Թեյլ Հեմդունի արևելքումն է, որտեղից երևում է Հիսնի Հեմդու-նը։ Բես բերդը գտնվում է բարձր լեռան վրա, որը Արմեն քաղաք-նների մեծ ապաստարանն էր։ Բեսը՝ գտնվում է Սիսի հյուսիսում, Սիսից մեկ մերհելե հեռավորության վրա։

Այասը Ռումի ծովափին, Բուղրասից երկու, իսկ Թեյլ Հեմդու-նից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա, ծովի մեջ կառուցված մի աշտարակ է։ Ունի բերդապահներ։ Հայտնի է ապակիով, որի հա-մար հաճախ վաճառականներ են գալիս այստեղ։ 722(1322) թվա-կանին իսլամական բանակը զրավել է այս աշտարակը, կողոպ-տել է, թալանել և ավերել։ Ունի աղահանք։ Սուլթան Սուլեյմանը այստեղ բերդ և խան է կառուցել։

Կիպրոս կղզին գտնվում է Այասից դեպի հարավ, մեկ օրա-գնաց հեռավորության վրա։ Սրա ամրակուռ բերդը հայտնի է իր մեծ շինություններով, խաներով, շուկայով, բաղնիքով և ջամիով։ Օղը վատառողջ է։ Կղզին ունի Նավահանգիստ։ Առատ են լիմոնն ու թուրինջը։ Կղզում կա մի գեղեցիկ լեռ, որը ձգվում է ճանա-

պարհի եզերքով՝ կես օրագնաց երկարությամբ: Ճանապարհը անցնում է այդ լեռով և բերդի կենտրոնով: Այս լեռան վրա են Փայասի աննման յայլաները: Փայասից Բակրաս մեկ օրագնաց է: Անցորդներին կերակրում են բարեգործական շենքում, որը մեծ շինություն է: Մերքեջը Փայասին և Իսքենդերունին նայող, լեռան զագաթին կառուցված հատուկ բերդ է: Ունի բերդապահներ: Գլխավոր ճանապարհը անցնում է նրա առջևից: Սերֆենդքյարը գտնվում է Այնի Չերբեի հարավ-արևելյան մասում, Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Բենդիմեմրին գտնվում է Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռու՝ Սերֆենդքյարի արևելքում:

Թարսուսի լիվայի նկարագիրը: Այս լիվան հարում է Կիպրոսի էյալեթին. կազաներն են էլվանլուն, Ուլաշը, Կասունը, Գյոքզեն, Լոկոնը և Շիթմուրը: Թարսուսը, Շամի ծովի եզերքին, Ռումի քաղաքներից մեկն է: Հայերի կողմից գրավվելուց հետո հայկական քաղաք է համարվել: Ունի քարաշեն երկու պարիսպ: Թարսուսի լիվան լեռնային է: Երբ Ռաշիդ խալիֆան Թարսուս հասավ, շինությունները նորոգեց: Կան շատ բարեպաշտներ...

(էջ 600—603)

Հետագա էջերում Քյաթիր Չելբեին տալիս է Շամի երկրի, Իշ-Իլիի և Կիպրոսի պատմա-աշխարհագրական նկարագիրը, որից հետո նորից վերադառնում է Անատոլիա և նկարագրում է Կոնիայի էյալեթը ու նրա հարակից շրջանները, հասնելով մինչև Սվազի էյալեթը, որի նկարագրությունը ամփոփ կերպով տրվում է ստորև:

ՍՎԱԶԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Սվազի էյալեթը կոչվում է նաև Ռումի էյալեթ: Սահմաններն են. արևելքում՝ մասամբ էրզրումը և Դիարբեքիրը, հարավում՝ մասամբ Մաբաշը և Կարամանը, արևմուտքում՝ Կարամանը և Անատոլիան (էյալեթները), հյուսիսում՝ Սև ծովը: Այս էյալեթն ունի յոթ սանջակ. Սվազ (փաշայի սանջակն է), Ամասիա, Բոզոֆ, Ջաեիկ, Չոբում, Դիվրիկ և Արաբկիր: Էյալեթում կա մի բերդ, որի մի մասը ավերակ է, մի մասը բարեշեն:

Այս էյալեթը բաղկացած է 3130 կրլըջից, որից 130-ը զեամեթ է, իսկ մնացածները թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Ջեբելունների հետ միասին ունի մոտ 9000 զինվոր:

Սվազի նկարագրությունը: Սվազի կազաներն են. Արթըկ Աբագը, Իրակը, Իլբեյլին, Բեհրամշահը, Բալլոն, Թուրհալը, Թոկաթը (Չեբնի Ջունդարի հետ միասին), Հյուսեյին Արագը, Խանի Ջեգիդը,

Դերբեքուշը, Աբադ Դյունքսարը, Զիլեն, Սունսարը, Սիվաս Իլին, Շարքի Աբադը, Թաշաբադը, Կազաբադը, Կարահիսարը, Կարա-
Յըկան, Մեջիդ էոզին, Նիքսարը, Բեյի Իլը, Շարք Փարեն, Հաջի
Մուրադը, Կորասը, Թոփրաք Կալան, Դեկան Աբադը, Թոռզան-
լուն:

Սվազը ունի մի փոքր բերդ: Սառեր քիչ կան, ցրտերը սաստիկ
են: Ալանդդին Քեյքուբադի-Սելջուկին քաղաքի պարիսպները կա-
ռուցեց քարից: Թիմուրը կործանեց այդ պարիսպները. «կործա-
նում» բառը իբրև «պատմություն» արձանագրված է⁶⁶: Քաղաքը
գտնվում է բլրի վրա: Նրա հովտից հոսում է Կըզըլ-Լ'րմաք գետը,
որի ջուրը աղի է ե չի խմվում: Այս քաղաքն ունի ջամիներ, բաղ-
նիքներ և շուկաներ:

Բերքերից կարևոր են հացահատիկը և բամբակը: Պտուղների
կողմից հարուստ չէ:

Թուկաթը Սվազի հյուսիսում է: Արթըկ Աբադը գտնվում է
Սվազի և Թուկաթի միջև ընկած դաշտավայրում: Արթըկը բեյի կա-
ռավարության կենտրոնն է. բնակիչները մուսուլմաններ և քրիս-
տոնյաներ են: Ձմռանը ճանապարհորդները իջևանում են այս գյու-
ղում: Այս դաշտում, Սվազի ճանապարհի վրա, մի մեծ բլուր կա:

Թուկաթի բերդի շրջակայքում թաղամասերը և տները խիտ են:
Քաղաքը գտնվում է կարմրահող մի լեռան լանջին, ձորամիջում,
իսկ բերդը՝ լեռան ծայրին՝ բարձր ժայռի վրա: Առատ են բանջա-
րանոցները, ծառաստանները և պտուղները: Օդը բարեխառն է:
Բուն կասաբան ընկած է լեռների միջև գտնվող փոս վայրում: Ունի
աննման ջամիներ, բաղնիքներ, խաներ և մեդրեսներ: Քաղաքի
երկու կողմերը միանում են իրար: Թուկաթը վաճառականների
կենտրոն է: Քաղաքի մի կողմում կա գեղեցիկ դաշտավայր:

Թեհալի կամ այլ անունով՝ Քեշանի բերդը գտնվում է Թուկա-
թի արևմուտքում, Թուկաթից հինգ ժամ, իսկ Զիլեից դեպի հյուսիս՝
երեք ժամ հեռավորության վրա, գլխավոր ճանապարհին: Թուկա-
թից մինչև Թեհալի ընկած են հարթ դաշտեր, որոնց կենտրոնից
հոսում է Կոչհիսարի գետը: Զիլեն՝ Թուկաթի հարավ-արևմուտքում,
շատ գեղեցիկ մի կասաբա է, որի հարավային կողմը բաց դաշտ է:
Նիֆսարի բերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, Թուկաթից մեկ
օրագնաց դեպի արևմուտք, սրա հարթ վայրերում պարտեզներ քիչ
կան, պտուղները առատ են: Նիքսարը գտնվում է էրզրումի ճա-
նապարհի վրա: Սունսարը գտնվում է Նիքսարից մեկ օրագնաց դե-
պի արևմուտք, ընդհանուր օգտագործման ճանապարհի վրա, Նիք-

սարի լեռների ստորոտում: Նիքսարի լեռների և Սունսարի միջև գտնվում է Ջանիկի վիլայեթը:

Մեջիդ Աբաղը (այլ անունով՝ Մեջիդ էոզին) գտնվում է Չորումից ոչ հեռու, արևմտյան կողմում: Երկու լեռների միջև ընկած այգիներով և պարտեզներով շրջապատված գեղեցիկ մի կասաբա և կազա է: Հյուսիս Աբաղը գտնվում է Չորումի ուղղությամբ, նրա հարավ-արևելքում, Մեջիդ Աբագից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Այստեղ Դելի Ըրմաթ անունով մի գետակ է հոսում բնական ավազանի մեջ:

Ջանիկի լիվայի մասին: Սահմաններն են. արևելքում՝ Տրապիզոնը, արևմուտքում՝ Կասթեմունին, հյուսիսում՝ Սև ծովը, հարավում՝ Սվազը: Կազաները՝ էրիմ, էֆրատ, Աբ Չայ, Ալաշում, Ունիյե, Ուքսե, Այտեշիք, Բաֆրա, էրթմե, Ջորգի, Ջեվիզ Դերեսի, Հասարչըք, Սամսուն, Ֆինարիս, Կավաք, Քեշ Դերեսի, Մեյդան, Վոնե, Ֆաթսոս: Այս վայրերում որոշ գյուղեր միայն մի քանի թաղ ունեն, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3—4 տնից: Գյուղերը իրարից բավականին հեռու են և կոչվում են թաղ: Ջանիկի բնակիչները հայտնի են որպես անարգ ու կոպիտ ժողովուրդ: Սակայն վիլայեթն ունի բնական գեղեցկություն: Հարուստ է աննման և առատ ջրերով, մարգագետիններով: Լեռները ծածկված են եղևնու ծառերով: Լեռնաստանում կան դժվարաճանելի անտառներ, որոնց ժողովուրդը հայտնի է որպես ըմբոստ և վայրենի:

Բուն Ջանիկը մի կազա է մեծ լեռների մեջ և ունի ընդամենը մի քանի գյուղ, որոնցից ամեն մեկն ունի մի քանի թաղ: Այս գյուղերից յուրաքանչյուրն իր անունն ունի, սակայն բոլորը միասին Ջանիկ են կոչվում: Այս կազայի ծովափը հանգստավայր է: Սրա հյուսիս-արևելքում է Սամսունը, արևմուտքում՝ Կարա-Յայլաֆը...

Բաֆրան գտնվում է Սև ծովի եզերքին: Կըզըլ Ըրմաթ գետը, անցնելով Բաֆրայի արևմուտքից, մի փարսախ հեռավորության վրա թափվում է ծովը: Գետի վրա կա փայտե կամուրջ:

Ջանիկի շենքերը մեծ ուսամբ փայտաշեն են:

Սամսունը Սև ծովի եզերքին, Քեֆեի⁶⁷ դիմաց, նշանավոր կասաբա է: Սամսունի արևելյան կողմում Ամասիայի գետը թափվում է ծովը և կոչվում է Չհարշամբայի գետ... Սամսունը ունի ավերակ բերդ, որը հնագույն շինություններից է: Ունի նաև նավահանգիստ: Այս կասաբայի արևելքում Տրապիզոնն է, իսկ արևմուտքում՝ Սինոպը:

Արաբկիրի լիվայի նկարագրությունը: Էգինը Արաբկիրի կազան է՝ Շատիի հետ միասին: Արաբկիրը Սվազի վիլայեթի հյուսիս-

արևելյան վերջավորութեան վրա, Դիարբեքի ի հայեթի սանջակներին հարող մի սանջակ է: Գտնվում է Եփրատ գետից 2—3 մղոն դեպի արևմուտք, Դիվրիկիից մեկ-երկու օրագնաց դեպի հարավ:

Բուն Արարկիւրը բերդաքաղաք և բարեշեն կասաբա է: Էգիներ կցված է Արաբկիրին: Զիլե՛ն Արաբկիրի մեծ գյուղերից է և գտնւ-վում է Եփրատի արևելյան եզերքին: Բանուկ ջրային ճանապարհ է և ունի մի քանի նավ: Այստեղից, երեք ժամվա հեռավորութեան վրա, Մուրադ գետի եզերքի մի գյուղում ևս կան նավեր...

Էգիներ (Ակն) գտնվում է Արաբկիրի հյուսիսում, Սվազից մեկ օրագնաց դեպի արևելք: Սա մի կասաբա է Եփրատի արևմտյան եզերքից երեք օրագնաց հեռավորութեան վրա, քարքարոտ լեռան ստորոտում: Զուրը աղի է: Լեռան ստորոտից մինչև Եփրատի ե-զերքը կան այգիներ ու պարտեզներ, որոնք առատ բերք են տալիս: Էգիների մոտ, լեռան վրա, մի քարի տակից բխում է վերին աստի-ճանի անուշահամ մի աղբյուր, որը անցնում է քաղաքի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Էգիներ ընկած է այդ ջրի երկու կողմում, լեռան ստորոտին: Տներն ու թաղերը դասավորված են իրար վրա: Ունի ջամիներ և բաղնիքներ: Կասաբայի և Եփրատ գետի մյուս կողմում կան քարքարոտ լեռներ, իսկ արևմտյան կողմում՝ խիստ բարձր ժայռեր: Եփրատի մյուս կողմում Չմշկազերի սահ-մանն է:

Դիվրիկիի լիվայի մասին: Դիվրիկիի կազաններն են Դերեն-տեն...

Դիվրիկիի նկարագիրը: Սվազից երկու օրագնաց դեպի արևելք՝ հայտնի կազա և «հուքյումեթ» է: Արևելյան սահմանը հասնում է մինչև Փեջեքի լեռը: Հարավում Հասանի լեռը միանում է Մալու-թիայի լեռան: Դիվրիկին արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող երկու բարձր լեռների մերկ ժայռերի միջև, արևմտյան լեռան ստորոտում ընկած մեծ կասաբա է, որի բերդը գտնվում է լեռնալանջի վրա: Իսկ թնակելի շենքերը և շուկաները մեծ մասամբ ընկած են հար-թավայրում: Այս հովիտը երկու ժամվա տարածություն է, ամբող-ջովին ծածկված այգիներով: Ունի բազմապիսի մրգեր: Հովտի մի կողմից հոսում է մի գետ, որը անցնում է այգիների ու պարտեզնե-րի միջով և դուրս գալով հովտից որոշ հեռավորութեան վրա, Հասան լեռան ստորոտից հասնում է մինչև հովտի վերջավորութունը: Այս գետը Էգիների հյուսիսում միանում է Եփրատի մեջ թափվող մի այլ գետի և երկու գետերը իրար միանալու տեղից քիչ հեռու թափվում:

* Այստեղ բացթողում կա (Սանոթ. թարգմ.):

են Եփրատ գետը: Հասանի սարից հոսող այս գետի վրա թմբեր են կառուցել և այդ տեղից ջուրը տանում են պարտեզները:

Քաղաքից անցնող գետը, որը գալիս է Սվազի սահմաններից, ցածրադիր լինելու պատճառով այգիներին ու պարտեզներին օգուտ չի տալիս: Այս գետի մոտ գտնվող լեռան դիմացի կամարի վրա կա հին և ավերակ մի բերդ, որը մոտ է քաղաքի բերդին: Այդ լեռան հետևում՝ արևելյան մասում, կա Քեսմե անունով քաֆիրի մի գյուղ, իսկ լեռան այդ կողմում՝ մաքուր երկաթահանք, որի որոշ մասերում մեծ քանակությամբ արտադրվող երկաթի շահույթը պատկանում է բեյերին: Այդ հանքի հյուսիս-արևմուտքում՝ լեռան վրա, կան մագնիսաքարի հանքեր, որոնցից ստացվում է բարձրորակ մագնիս:

Դիվրիկիում Ահմեդ փաշայի ջամին նմանվում է Բրուսայի Ուլու ջամիին:

Իերենդեն հայտնի կասաբա է, որը գտնվում է Դիվրիկիից դեպի հարավ, երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սահմանակից է Մալաթիային: Ունի հատուկ կազի (դատավոր) և Դիվրիկիի բեյի կողմից նշանակված սուբաշի: Այստեղ կա Դերենդե քաղաքին նայող և երկու մասի բաժանված մի բարձր ժայռ, որը կարծես ճեղքված է արհեստական կերպով: Այդ երկու բարձր ժայռերի միջից հոսում է Աքսու անունով մի գետ, որն անցնում է Դերենդե քաղաքի կենտրոնից: Այդ քարերի գլխին կա մի ամրակուռ բերդ:

Չորումի լիվայի մասին: Զիլեից երեք օրագնաց դեպի հարավ-արևմուտք, Քանդրիի սանջակի Կալեջիքի վայրի հյուսիս-արևելքում մի լիվա է: Սրա հարավում է Բոզոքի սանջակը: Կազաներն են՝ էսքելիբ, Թահթի-էլթարիբ, Հաջի Հեմդե, Սաղսակըզ, Օսմանջըբ, Կարահիսար, Թեմուրլու, Կոկելթարիբ, Կաթսար Սարայ, Կենար, Մեհմա և Սելամ:

Չորումի կասաբայի նկարագրությունը. Չորումը բարեշեն մի քաղաք է, որտեղ ամեն շաբաթ մեծ բազար է լինում: Ունի խաներ, մզկիթներ, ջամիներ, շուկաներ և փաշայի պալատ: Քաղաքը գտնվում է երկու լեռան միջև, ընդարձակ մի դաշտում, գլխավոր ճանապարհից դուրս: Չորումից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գտնվում է Շեյխ Ալվանի թեքիյեն⁶⁸, որը մեծ հյուրանոց է և որտեղ հյուրերին արժանի հարգանք են մատուցում:

Էսֆեյիրը բերդ է և կասաբա Չորումի արևմուտքում: Մյուֆթի էրու էլ-Սաուդր ծնվել է այս կասաբայում: Այստեղ նա կառուցել է մի ջամի և ուսուցչանոց: Կըզըլ Լրմաքը անցնում է էսքելեբի և Չորումի միջով:

Ոսմանջրքը գտնվում է Ամասիայից երկու մերհելե արևմուտք։ Սրա մոտից է անցնում Կըզըլ Ըրմաքը։ Գլխավոր ճանապարհի վրա կասարա և բերդ է՝ գետից մեկ ժամ հեռու։ Այստեղ է թաղված Կայուն Դեդե անունով նվիրական անձը։ Նրա գերեզմանը ծածկված է կապարով և գտնվում է մի շիրմի ու թեքից միջև...

Ամասիայի լիվայի մասին։ Սրա Կազաններն են՝ Բազ, Քելիդ Գիլան, Հաֆսե (այլ անունով՝ Հոսե), Զուլենուն Աբադ, Զեյթուն, Քեդեղրե, Քյուլբերլես, Քեմշ, Լադիկ, Աբադ, Մերզիֆոն (Մարզվան)։

Ամասիայի նկարագրությունը. Ամասիան գտնվում է Թուկաթի գետի վրա, մի ձորում։ Ունի մի շարք թաղամասեր, շուկաներ, բաղնիքներ, ջամիներ, մեդրեսեներ, խաներ և բարձր վայրում՝ մի պարիսպ։ Ալանդդին Քեյկուբադ Սելջուկին վերանորոգել է Ամասիայի պարիսպը։ Անցյալում այստեղ արծաթի հանքեր կային։ Քաղաքը կառուցված է երկու լեռան միջև։ Ֆերհադի և Շիրինի⁶⁹ համար բացված ջրանցքները Ամասիայում են եղել։ Ֆերհադը տեղական ժայռերը կտրելով, բացել է մեծ ջրանցքներ։ Այստեղ է սուլթան Բայազիտի երկու միներելով մեծ ջամին, ինչպես նաև Իսֆենդյարի պալատը։ Այս քաղաքը կոչվում է նաև Ռումի Բադդադ, որ մի ժամանակ մայրաքաղաք է եղել։

Մերզիֆոնը (Մարզվանը) գտնվում է Ամասիայից մեկ օրանոց դեպի հյուսիս, Թաշան լեռան արևմուտքում։ Ունի հնագույն մի ջամի և քաֆիրի հնագույն բաղնիք։ Քյուրշեջի սուլթան Մուհամմեդը այստեղ մի ջամի և մի մեդրեսե է կառուցել։

Գյումյուշը գտնվում է Օսմանջրքից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա, Հաջի Քյոյի հարավում։ Սրա մոտ են գտնվում Համամ էոզի և Համամլու անունով մեծ դյուղերը, ինչպես նաև նահիյեն, որի կամարի տակ կա գեղեցիկ ջերմուկ։

Բուլաֆը կաղա է Գյումյուշի մոտ։ Գտնվում է Թաշան լեռան արևելքում, ընդարձակ մի դաշտավայրի վրա։ Թաշան Օղլու անունով մի հայտնի անձ, 812 (1409) թվականին գրավել է բելդը... Անմատչելի պարիսպ է։ Սրա և Ամասիայի միջև մի ջերմուկ կա, որի ջրում ձուռն եփում է։ Շատի բեյը այս ջերմուկի վրա մի կամար է կառուցել։ Զերմուկում կանաճց համար կա մի ավազան, իսկ տղամարդկանց համար երկու ավազան։ Այս ջերմուկը բուժում է մի քանի հիվանդություններ։

Բոզոֆի լիվայի մասին։ Այս լիվան գտնվում է Զերմուկի հարավ-արևելքում։ Կազաններն են՝ Ակդադ, Եմլաք, Բոտաք, էոզի, Բողադիան, Սյուլեյմանլու, Սադիր, Սորկուն, Գյոք-Չըբեք, Կըզըլ Կոչալատ, Հյուսեին Օվա և Խանի Զեդիդ-Օսաֆ։ Այս նահիյեն ունի

բազմաթիվ դյուղերու Կենտրոնը Կըրշեհիրն է: Բնակիչները հյուրասեռ են: Սեբիլի շինությունները գտնվում են Բողոքի ճանապարհի վրա: Այստեղ ուտելիքի և խմելիքի նեղություն չի գագցվում, քանի որ յուրաքանչյուր գյուղ մի խնջույքի վայր է: Կարևոր գետերից է Կըզըլ Ըրմաքը, որը Չիբուքի դաշտից և Կոչհիսարի կողմից գալով, հոսում է արևելքից-արևմուտք, անցնում Սվազից, Կըրշեհիրի հարավից, Չաշենգիրի կամրջի տակով և հասնում է Օսմանջըք: Այնուհետև անցնում է Հաշի Համզայի, Կըրդի և Ջեյթունի կազաներով: Գետը այս երկու կազանների միջև ընկած Հայ-մահալ անունով գյուղի մոտ անցնելով փայտե կամրջի տակով, Քուրդանի կազայից անցնում և Բաֆրայի մոտ թափվում է Սև ծովը:

Ամասիա գետը սկիզբ առնելով Կարահիսարի Շարքի շրջակայքից, անցնում է Կոյլու Հիսարից և Նիքսարից, ապա Թոկաթի հյուսիսում հոսելով կամրջի տակով և Ամասիա քաղաքի միջով, հասնում է Ջանիկ: Էրիմի նահիյեում անցնում է Ջհար-Շենքեի բազարից և թափվում ծովը: Յըլդըզ Դադ լեռը Սվազի էյալեթի սահմանից ձգվում է մինչև Կայսերի: Այս մեծ ու բարձր լեռը ունի աննման յայլաներ: Յըլդըզի գետակը սկիզբ է առնում այս լեռից: Սվազի էյալեթի հարավ-արևելյան կողմը՝ Դիվրիկիի շրջանը քարքարոտ է, սակայն հյուսիս-արևելյան մասում ունի հիանալի յայլաներ և ծածկված է եղևնու անտառներով: Հյուսիսում՝ Սև ծովի եզերքին, կան շղթայաձև բարձր լեռներ: Հարավը մեծ մասամբ դաշտային է, բայց ունի մի քանի լեռներ: Ջանիկի լեռները միանում են Տրապիզոնի լեռներին և Ամասիայի սահմանին: Շահեկ լեռները դժվարանցանելի են: Կզաքիսը այս լեռներում չափազանց շատ է: Ժողովուրդը որսում է այդ կենդանուն և մորթին վաճառում: Այս լեռան գագաթի հսկա ժայռը մի քանի տեղ ծակելով, երկաթյա օղեր են անցկացրել: Իսկ մի քանի տեղերում, հայտնի չէ, թե ինչ նպատակով, մարդու հասակի բարձրությամբ ժայռեր են տաշել և ուղղահայաց ձև տվել: Ժողովրդի կարծիքով, այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդրը (Իսքենդերը) փակեց Սև ծովի նեղուցը (!), այդ քարերը ծովեզերքում էին գտնվում և շինված էին նավերը կապելու համար: Այս լեռը թե՛ Ջանիկի կողմում և թե՛ Ամասիայի ու Նիքսարի կողմերում ունի հիանալի օդ, աննման ջրեր և կանաչազարդ յայլաներ: Ամռանը այստեղ են գալիս թուրքմենները. Շահեկ լեռան ամեն մի անկյոնը վեր է ածվում քաղաքի և կենդանություն է ստեղծվում: Այս էյալեթի բնակիչների մեծամասնությունը իսլամական ժողովուրդներ են՝ թուրքմեններ և թուրքեր: Կան նաև հույներ: Իսլամականները դավանանքով հանիֆիներ են:

որոշ տեղերում կան նաև զաղտնի ռաֆըղի դավանանքին պատկանողներ: Ապրում են նաև քյաֆիրներ, որոնց մեծամասնությունը հայեր են:

Սվազի վիլայեթի ճանապարհների և մենգիլների մասին: Սվազից էրզրում, Աշխու-Բաշը՝ զինվորական իջևանով հինգ ժամ է: Կոջ Հիսարը՝ հինգ ժամ է, Ալթը Կարիե՝ չորս ժամ: Էրզնուի էոզին, որն անցնում է մեծ կիրճից, յոթ ու կես ժամ է, Այասի յայլան՝ վեց ժամ. սրա ճանապարհը անցնում է եղևնիներով ծածկված անտառով: Շահեն Չեմին՝ չորս ժամ է, Ակշարը՝ չորս ու կես ժամ, Բարդիկան՝ յոթ ու կես ժամ, Յար-Ղազի Փինարը՝ յոթ ու կես ժամ, Չեմեն-յայլասին՝ չորս ժամ: Այս յայլայում ձյունների մեջ երևում են սև կակաշներ: Յասը Չեմեն՝ չորս ու կես ժամ է, Կարա-Բուլուրը՝ հինգ ժամ, Սեքերի դաշտը՝ երեք ժամ, Ջանիկը՝ հինգ ժամ, Թուլուսլարը՝ հինգ և կես ժամ, Ակդեիրմենը՝ չորս ու կես ժամ (այս մենգիլից է անցնում Եփրատ գետը), Մամախաթունը՝ հինգ ու կես ժամ, Փենեքը՝ չորս ու կես ժամ, Խնուսը՝ հինգ ժամ, Իլիջան՝ չորս ժամ, Էրզրումը՝ չորս ժամ: Սվազից Թոսիե, Յըլդըզ գետը չորս ժամ է, Մուհամեդ փաշայի խանը՝ չորս ժամ, Թախտ Աբադը՝ յոթ ժամ. սա Արթըք Աբադի դաշտում մի մեծ գյուղ է. ճանապարհը անցնում է կիրճից, հետո թեքվում Թոքաթ՝ յոթ ժամ: Ինե բազարը՝ վեց ժամ է, Թուրհալը՝ չորս ժամ, Էսքի Ինեն՝ յոթ ժամ, Ակիելեր, այլ անունով՝ Թեքիելեր, հետո Ամասիան՝ յոթ ժամ, Քելքերասը՝ հինգ ժամ, Մերզիֆունի (Մարզվան) մոտ Բուլաքը՝ յոթ ժամ: Այնուհետև, Մարզվանի դաշտի վերջավորության վրա գտնվող Քոսե Շաբանը՝ չորս ու կես ժամ, Օսմանջըքը, կամ Հաջը Քեոյու Գյումուշի կասաբան՝ դեպի հարավ, որտեղ կա երկու խան, Ջամի՝ ութ ժամ, Հաջը Համզան՝ վեց ժամ, Թուսիեն՝ յոթ ժամ: Այստեղ Քեփիր Բելի անունով մի կիրճ կա, որը ահավոր է և դժվարանցանելի: Սվազից Կոնիա, Էսկելեջը՝ ութ ժամ է, Աբարդի, այլ անունով՝ Շար Կըշլա, այլ անունով Չայըրլը լեռնանցքը՝ վեց ժամ, Չուրուք Չայիրին՝ վեց ժամ, Սարը Օղլանը՝ հինգ ժամ, Բարսին՝ վեց ժամ, Կայսերին՝ վեց ժամ, Ինջե Սուն՝ հինգ ժամ, Դեվելուն, Կարահիսարը՝ չորս ու կես ժամ, Գյուլբաշըն՝ չորս ժամ, Նիգդեն՝ չորս ժամ, Թեկարեոնեն՝ չորս ժամ (այս ճանապարհի վրա կան մեծ ճահիճներ), Էյեկլին՝ չորս ժամ, Ակշաշարը՝ յոթ ու կես ժամ, Փինար Բաշին՝ վեց ժամ, Բեքար Օղլուն՝ վեց ժամ, Կոնիան՝ վեց ժամ: Սվազից Մալաթիա ինը ժամ է, կամ Սվազից Սելջուկ խանը՝ վեց ժամ: Դեյիրմեն Քյոյուն՝ չորս ու կես ժամ, այլ անունով՝ Բահը Բուռնու Կանդալ՝ չորս ժամ, կամ Ալաջա խան, այնտեղից Հասան

Զելեբի գյուղը, այնտեղից Քեսիք Քյոփրյուն, այնտեղից Հասան Բաթրիկը, կամ Կոչ Հիսարից Կազլու գյուղը, այնտեղից Գյուլ Բաշը, այնտեղից Գյուղել Հիսար, այնտեղից Օյուք, այնտեղից Թախթելու, այնտեղից Թոփրաք Կալա Ակշար, այնտեղից Կարա Յակուբ (Արփա էլ է կոչվում), այնտեղից Չաթը, այնտեղից Չամարլու, այնտեղից Թերջան, այնտեղից Մամախաթոն, այնտեղից Արմուզլու, այնտեղից Ալաջա խան, կամ հաթուն-Չալիրի՝ հինգ ժամ է։ Այս գյուղի բնակիչները թուրքմեններ են և վալիդե սուլթանի⁷⁰ էվդաֆի ռայաներ։ Ակշա Կալան՝ հինգ ժամ է։ Հասան Զելեբի գյուղի ճանապարհը այս մենզիլի կենտրոնում միանում է։ Քեթխուդա գյուղի և Կարա Դադի միջև կա մի վուքր դյուզ։ Ճանապարհը այստեղ հարթ է և այդտեղից է անցնում Կըրք Դեշիդ անունով մի գետ։ Բնակիչները թուրքմեններ են, որոնք գարնանը քոչում են յայլաները։ Հեթիմ խանը կառուցված է սուլթան Ալաեդդինի կողմից։ Հետագայում Հեթիմ անունով մի անձնավորություն այն նորոգել է և այդ պատճառով էլ Հեթիմ անունն է ստացել։ Հասան Բաթրիկը ունի լավ ջամի և խան։ Մալաթիան՝ հինգ ժամ է։ Սվադից էնգյուրի (Անկարա) տանող ճանապարհի վրա՝ Իլիջա խան, Մուհամմեդ փաշա, Թուրս գյուղը, Խըզըրլը կամ Արթրկ Աբադ, Սիս, Զիլետ, Ուշթաղ, Կազան, Կիյա, Սենջար, Բուդաք, էոզի, Իլբեյլի, Դելիջե Ըրմաք, Քեսեին, Կըզըլ Ըրմաք, Ալմա Դազը, էնգյուրի։ Թուկաթից Անկարա՝ Իյնե Բազարը, Շեյխ Նասրեթը՝ Զիլեին մոտ է, Մեշհեդ Աբադ, Ակ Ադեր, Կազոն, Կաբա Հյուսեին Աբադ, Ակշա Կոյունլու, Նազենդե, Կարա Կոդա, Չոշենգիրի կամուրջը՝ Կըզըլ Ըրմաքի վրա է, Չուկուրչուք, Լալա Չաիրի, Անկարա։ Օսմանյնքից էրզրում, Դիրբելի Դերբենդ, Մարզվան, Լադիք, Աթեփու Բելլի, Սունսե, Նիքսար, Թելմեսե, Հաջի Մուրադ, էշկիրի դաշտը, Գյուրջամես, Քեմախ, էրզրում։

Մելիֆների և աիւակալների վիճակը։ Կուրեյշից⁷¹, հույներից և ռումից հետո, երբ երևան եկան իսլամականները, Աբասյան խալիֆաները այս երկիրը մի քանի անգամ նվաճեցին և կողոպտեցին։ Այդ դարում Ջաֆեր Բաթալ Ղազին Սվազը գրավեց ահհավատներից և իսլամական երկրի վերածեց։ Նրա մահից հետո Թուկաթի Թեքֆուրը⁷² մի խումբ վաճառականների կազմակերպելով, Սվազ ուղարկեց և, մարդկանց սնդուկների մեջ դնելով, քաղաք մտցրեց, որոնք սրերով կոտորեցին իսլամականներին և քաղաքը ավերեցին։ Հետո երևան եկան Դաշիշմենդի⁷³ պետության մելիքները՝ հետևյալ պարագաներում։ Բաթալ Ղազիի բրոջ աղջկա աղջիկը ամուսնացավ Խորեզմի Թուրքմեն երեւելիներից՝ Ալի բին-Մեզ-

րաբիի հետ, որից ունեցավ մի զավակ. նա անվանվեց Մուհամմեդը, երբ Մուհամմեդը մեծացավ և գիտություն ձեռք բերեց, դրա համար «Դանիշմենդ»⁷⁴ ազգանունը ստացավ: Հետո ֆարսի գրությունն էլ ուսումնասիրելով, Սեիդ-Բաթալի թոռ Թուրսանի հետ միացավ և քյաֆիրների դեմ սրբազան պատերազմ (շիհատ) մղելու համար Աբասյան խալիֆաներից արտոնություն ստացավ: Խալիֆան նրանց տվեց արտոնությունը և յուրաքանչյուրին շնորհեց դրոշակ և հրովարտակ (մենշուր), որի համաձայն նրանց նվաճած վայրերը իրենց պետք է պատկանեին: Այդ ժամանակ հիշրեթի 360 (970) թվականն էր: Թուրսանը վերցնելով իր զորքի մի մասը գնաց Կասթեմունիի կողմը: Ճանապարհին կատարեց մի շարք նվաճումներ և երբ հասավ Սկուդարի մոտերը, Ալեմ լեռան վրա մի բերդ կառուցեց և այդտեղ էլ ապրեց: Դանիշմենդը գնաց դեպի Սվադ և քաղաքը նորոգելով՝ այն մայրաքաղաքի վերածեց: Հետո ուղղվեց դեպի Սիս (այսինքն՝ Կոմնաթ) քաղաքը: Կոմնաթը հին քաղաք էր, որը կառուցել էր Բրենջ բին-Ֆրիդմանը: Այս քաղաքում կար 360 եկեղեցի: Քաղաքը գրավելուց հետո, կործանեց Քիշանը, այսինքն Թուրհալը: Հետո, Կազ Գյուլի մոտ Կըզըլ Կարեյե անունով քաղաքը գրավելով՝ կործանեց: Ապա հերթը եկավ Քանդրիին, Ամասիային և Չորումին: Ավելի ուշ, իր մարդկանցից Օսման անունով մեկին հինգ հազար զինվորով ուղարկեց Կասթեմունիի վրա: Նվաճման գնալիս գրավեց էֆլենուսը, որը ներկայումս նվաճողի անունով Օսմանջըք է կոչվում: Գրավեց նաև այս կողմերի արծաթի հանքերը: Այնուհետև գրավեց Կասթեմունիի պարիսպը և այդ կողմերում եղած բերդերը, ապա Նիքհիսարը: Ասում են, որ այս քաղաքը նախապես Ստամբուլի նման շատ մեծ քաղաք է եղել: Հետո գրավեց Ջանիկը: Հելքեներ բերդը պաշարելիս, նրա կրծքին մի նետ է դիպել և զոհվել է: Նրա տեղը գրավեց իր որդին՝ Մուհամմեդ էլ-Ղազին, որը իր հորը թաղեց Նիքսարում և վրան բարձր մի կամար կառուցեց: Ներկայումս այդ նահատակի վայրը ուխտատեղի է: Ասում են, որ Բաթալ Ղազիից հետո Ռումի երկրի ֆաթիհը (նվաճողը) նա է:

Երբ Դանիշմենդի պետությունը թուլացավ, քյաֆիրները նորից գրավեցին այս վայրերը: Այնուհետև Մուհամմեդ Ղազին դիմելով խալիֆային, օգնություն խնդրեց: Խալիֆան սելջուկյան Սուլեյման բին-Կութեյմիշին մի քանի հազար զինվորներով նրան օգնության ուղարկեց: Այդպիսով նա բոլոր իսլամական զինվորներին միավորելով, նորից նվաճեց իր կորցրած վիլայեթները: Հետո խալիֆան Սուլեյման Շահի քրոջը կնության տվեց Մելիք Ահմեդ Ղազին և

այս կերպ նրանց իրար կապեց. Սուլեյման Շահը հաստատվեց Ռուսի վիլայեթում՝ Կեսարիայում: Երկար տարիներ նրանք սիրով ապրեցին: Հետզհետե Սելջուկյան պետությունը ուժեղանալով՝ Կոնիան մայրաքաղաքի վերածվեց:

Վերջապես Մուհամմեդ Ղազիին հաջորդեցին՝ որդին Բադի Բասանը, եղբոր որդին՝ Իբրահիմը, ապա որդին՝ Իսմայիլը, նրանից հետո Ջյուլնունը, որի ժամանակ պետությունը թուլացավ: 568 (1172) թվականին սելջուկյան Կըլըջ Արսլանը⁷⁵ երկիրը նվաճեց, որով վերացավ Դանիշմենգների պետությունը: Սելջուկյանների պետությունը վերջանալուց հետո, Չինգիզյան ճյուղից Թուլի խանի որդի էլջա Թիյուխանը Ռումի երկրից նվաճեց մի քանի վիլայեթ, ապա նրա տեղը գահակալեց էբու Սաիդը, որը անշափահաս լինելով, նրա էմիրներից Չոբանը նրան աթաբեկ դարձավ: Քանի դեռ էբու Սաիդը ուժ էր կուտակում, նա Չոբանի վրա կասկածելով, նրան սպանել տվեց և դրանից հետո էմիր Չոբան Օղլու Թիմուր Դաշը էբու Սաիդից գրավեց Սվադն ու էրզրումը: Սակաձ, երբ նա ստացավ հոր սպանության լուրը, փախավ Եգիպտոս: Եգիպտոսում Մելիք Նասիրի հետ թշնամության մեջ լինելով սպանվեց:

738 (1329) թվականին էբու Սաիդի մահից հետո, Թիմուր Դաշի կնոջ եղբայր էրթնան Սվադում անցնում է իշխանության գլուխ: Նրան հաջորդում է որդին՝ Մուհամմեդը, իսկ սրա որդու անշափահաս լինելու պատճառով, փոխարենը նշանակվում է Սվադի կաշի Աբդուլլահը: Այնուհետև, սրա որդին՝ Բյուրհանեդդին Ահմեդը, լինելով գիտակից և կարող մի անձնավորություն, այդ վայրերի վրա իշխանություն ձեռք բերեց և Սվադը մայրաքաղաք դարձրեց: Ջյուլկադերիյեի որդու հետ մոտիկություն ձեռք բերելով, իր աղջիկը՝ նրա որդուն կնության տվեց և, երբ ինքը մեռավ, վիլայեթի գլխավորները շատ խելացի կերպով իրենց վիլայեթը հանձնեցին Ալ-օսմանցիներից Յըլգըրըմ Բայազիդ խանին:

(էջ 622—630)՝